העקרות באגדה

יעל לוין כ״ץ

מבוא

בדברינו הבאים נבקש לעמוד על השתקפותה של תופעת העקרות בסִפרות האגדה ולבחון עניינים שונים הקשורים בה. תחילה יועלו וייקבעו הדמויות העקרות במקורותיהָ של סִפרות האגדה. לאחר מכן, ייסובו הדברים על ההֶיבטים הפיזולוגיים שבעקרות, על התופעות של נשיאת האדם אישה על אשתו וגירושין בגין עקרות, על מעמד העקרים, על הנימוקים השונים לעקרות ולפקידה ועל מקומו המרכזי של מוטיב התפילה במסגרת זו.

בעיוננו נשתמש בסִפרות החיצונית, בסִפרות התלמודית ובסִפרות האגדה, המוקדמת והמאוחרת; זו שמקורה בארץ־ישראל, וזו שהגיעה אלינו מאירופה, מגניזת מצרים ומתימן.[1] כללנו אף מקורות מסֵפר הזוהר, שעל־פי ראיית המחקר הגיע לידי גיבושו הנוכחי במאה השלוש־עשרה.[2] בכך המשכנו את דרכו של לוי גינצבורג בספרו ׳אגדות היהודים׳,[3] וביסוד הדברים מונחת ההכרה, כי טמון בספר הזוהר גם חומר מדרשי רב, שחלקו מקביל למקורות מדרשיים הידועים מכבר[4] וחלקו — מקורות שעודם נעלמים, לעת עתה. הדיון בכל נושא ובכל נושא־משנֶה הוא לרוב על־פי הסֵדר הכרונולוגי של המקורות: הדיון במקורות הסִפרות החיצונית קודם לדיון במקורות התלמודיים וזה קודם לדיון במקורות סִפרות האגדה, והזכרת המקורות המאוחרים באה באחרונה.

1 מחקרנו זה אינו מקיף את העקרות בדברי פילון. על כך ראה: R. Radice & D. T. Runia, *Philo of Alexandria, An Annotated Bibliography 1937–1986*, Leiden 1988, p. 269, n. 7732; pp. 360–361, n. 8531

2 ראה: G. Scholem, *Zohar, Encyclopedia Judaica*, XVI, Jerusalem 1972, col. 1203

3 L. Ginzberg, *The Legends of the Jews*, I–VII, Philadlephia 1909–1938 (להלן: גינצבורג, אגדות).

4 ראה: ר׳ מרגליות, *שערי זהר*, ירושלים תשט״ז.

הדמויות העקרות

תופעת העקרות, כפי שהיא מתוארת בספרות האגדה, נתרחבה בהרבה לעומת המסופר עליהָ במקרא. הֶיבטים רבים הקשורים בה, מהם שאין להם כל זכר במקרא ומהם שיש להם התחלות בלבד, נדונו מתוך ירידה לפרטים מרובים, מגמה האופיינית לאגדה. יש להקדים ולציין, כי בדומה לפני הדברים במקרא, מועטות יחסית באגדה קביעות כלליות ביחס לעקרות, מרביתן מוסבות על דמויות שונות, רובן מקראיות ומיעוטן בתר־מקראיות, ותופעת העקרות משתקפת במידה מרובה מבעד משקפיהן של דמויות שונות.

המשפחה האידיאלית המקראית מתוארת כבת־בנים: 'אשתך כגפן פוריה בירכתי ביתך. בניך כשתילי זיתים סביב לשולחנך. הנה כי כן יבורך גבר ירא ה'' (תהלים קכח, ג–ד). מיד לאחר בריאתו, בירך האלהים את האדם, כי יפרה וירבה וימלא את הארץ (בראשית א, כח), מה שנִמנה כמצווה הראשונה שבתורה.[5] הדורות שלאחר הבריאה, אכן נודעו בצאצאים המרובים יחסית שהולידו, והתיבות 'ויולד בנים ובנות' שבות ונשנות תכופות בתיאור תולדות האדם, מאדם ועד נח ומנח ועד אברהם.[6]

שָרַי היא האישה הראשונה שנזכרה במקרא כעקרה.[7] עוד נזכרו מפורשות כעקרות נשי בית אבימלך ואמהותיו (שם כ, יז–יח); רבקה (שם כה, כא); רחל (שם כט, לא; שם ל, א–ח; כב–כג); אֵם שמשון (שופטים פרק יג); חנה (שמואל א' א; ב, א–כא); מיכל (שמואל ב' ו, כג) והשונמית (מלכים ב' ד, ח–יז).[8]

האגדה הרחיבה את מעגל הנשים העקרות לעומת המצוי במקרא.[9] כל הנשים

5 ראה, בפירוט, ספרו של ג' כהן: J. Cohen, *'Be Fertile and Increase, Fill the Earth and Master It' — The Ancient and Medieval Career of a Biblical Text*, Ithaca, N.Y. 1989

6 בראשית ה, ה, י, יג, טז, כב, כו, ל; שם יא, יא, יג, טו, יז, יט, כא, כג, כה.

7 שם יא, ל; שם פרקים טז, יח, כא.

8 תופעת העקרות במקרא תידון במהלך דברינו בהֶיבטים הרלוואנטיים שבדיון במקורות סִפרות האגדה בלבד. על העקרות במקרא ראה: R. Patai, *Sex and Family in the Bible and the Middle East*, New York 1959, pp. 71–91 (להלן: פטאי); Mary Callaway, *Sing, O Barren One*, Atlanta 1986 (להלן: קאלאווי); Joan Elizabeth Cook, *'The Song of Hannah: Text and Contexts'*, Dissertation, Vanderbilt University, 1989, pp. 133–151 (להלן: קוק); אצילה טלית רייזנברגר, 'מושג האמהות במקרא', עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת קייפטאון, 1989; א' סימון, 'סיפור הולדת שמואל — המבנה, הסוג והמשמעות', עיוני מקרא ופרשנות, ב (ערך: א' סימון), רמת־גן תשמ"ו, עמ' 57–110; ר' ירון, 'בא נא אל שפחתי', דברי הקונגרס העולמי החמישי למדעי היהדות, א (תשכ"ט), עמ' 5–9.

9 נושא העקרות באגדה זכה למחקרים חלקיים בלבד. יש להזכיר בעניין זה את החיבורים האלה: ד' מרגלית, 'עקרות במקורות ישראל', קורות, ד (תשכ"ח), עמ' 616–624 (להלן: מרגלית, עקרות); מ' מיכאל, 'הפוריות והעקרות בספרות התלמודית', קורות, ו (תשל"ד), עמ' 330–341; ש' יצחקי, 'פוריות ועקרות במקורות היהדות', עבודת גמר כמילוי חלק של הדרישות לשם

שנזכרו במקרא כעקרות נתפסו כך אף בספרות האגדה. יש שעניינן זכה לֶיתר פירוט ודיון ויש שנזכרו במידה מועטה יותר. בִּתּוֹ של פרעה, תרמותיס, נזכרה בדברי יוסף בן־מתתיהו כמי שאימצה את משה ׳מאחר שלא זכתה לבן משלה׳.[10] בכמה וכמה מקורות, למן בראשית רבה, נזכרה אמנו לאה כעקרה,[11] ככל הנראה, מתוך מגמה להשוותה עם שאר האימהות. רות תוארה במקום אחד במדרש רות רבה בפי רבי שמעון בן לקיש כמי שהייתה בת ארבעים בעת נישואיהָ לבועז ועקרה עד שהתפלל

קבלת התואר דוקטור לרפואה מטעם ביה״ס לרפואה של האוניברסיטה העברית ו׳הדסה׳, ירושלים, טבת תשמ״ד (להלן: יצחקי, פוריות); קאלאוויי, שם; שפרה דנאי, ׳האשה בסיפור המקראי ובאגדות חז״ל, חווה שרה ודבורה׳, עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל־אביב, אוקטובר 1987, עמ׳ 59–64, 74 (להלן: דנאי); Judith Baskin, ‘Rabbinic Reflections On The Barren Wife’, *Harvard Theological Review*, LXXXII (1989), pp. 101-114 (להלן: בסקין); טל אילן, ׳מעמד האשה היהודית בארץ ישראל בתקופה ההלניסטית רומית (333 לפנה״ס–200 לספירה)׳, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ״א, עמ׳ 114–116; 225–226.

10 יוסף בן מתתיהו, קדמוניות היהודים (תרגם מיוונית א׳ שליט), כרך ראשון, ספר שני[2], ירושלים–תל־אביב 1955, ט, ז, עמ׳ 60 (להלן: קדמוניות היהודים). דברים דומים מופיעים בדברי פילון, ארטפנוס, וגם במסורת האסלאם. ראה: S. Rappaport, *Agada und Exegese bei Flavius Josephus*, Vienna 1930, pp. 27 ,115

11 ראה, דרך משל: מדרש בראשית רבה עם פירוש מנחת יהודה, מהדורת י׳ תיאודור וח׳ אלבק, ירושלים תרע״ב–תרצ״ב, עב, א, עמ׳ 836 (להלן: בר״ר); מדרש בראשית רבתי מיסודו של רבי משה הדרשן, מהדורת ח׳ אלבק, ירושלים ת״ש, ל, ב, עמ׳ 123 (להלן: ברב״ת); מדרש שמואל, מהדורת ש׳ בובר, קראקא תרנ״ג, ה, יא, עמ׳ 61 (להלן: מד״ש); מדרש תנחומא עם פירוש עץ יוסף וענף יוסף, וילנה תקצ״ג, וירא, יז (להלן: תנחומא); ר׳ דוד עדני, מדרש הגדול, בראשית, מהדורת מ׳ מרגליות, ירושלים תש״ז, כט, לא, עמ׳ תקכג (להלן: מדה״ג לבראשית); שמעון מפרנקפורט, ילקוט שמעוני, ורשה תרל״ו, ויצא, רמז קכט; שם, שמואל, רמז פד (להלן: יל״ש). יש להזכיר בעניין זה מקור רב־מקבילות המונה שבע עקרוֹת, ולאה מופיעה בכולן: פסיקתא דרב כהנא[2], מהדורת ד׳ מנדלבוים, ניו־יורק תשמ״ז, רני עקרה, עמ׳ 310–311 (להלן: פדר״כ); ברב״ת כט, לא, עמ׳ 139–140; מד״ש ו, ד, עמ׳ 64–65; מדרש אגדת בראשית, מהדורת ש׳ בובר, קראקא תרס״ג, נג, ג, עמ׳ 106–107 (להלן: אג״ב); מדה״ג לבראשית יא, ל, עמ׳ רז–רח; מדרש הלל הנקרא ספר המעשים[3], בית המדרש, ה, מהדורת א׳ ילינק, ירושלים תשכ״ז, עמ׳ 92–94 (להלן: מדרש הלל); מדרש חדש על התורה: J. Mann, *The Bible as Read and Preached in the Old Synagogue*, I, Cincinnati 1940, עמ׳ קעד (להלן: מאן, א). יל״ש, תהלים, רמז תתעג; מכיר בר׳ אבא מארי, ילקוט המכירי על ישעיה, מהדורת י״ז כהנא שפירא, ברלין תרנ״ג, מט, כא, עמ׳ 181; מכיר בר׳ אבא מארי, ילקוט המכירי על תהלים, מהדורת ש׳ בובר, ברדיטשוב תר״ס, קיג, אות כד, חלק שני, עמ׳ 192 (להלן: יל״מ לתהלים). ראה עוד: פסיקתא רבתי, מהדורת מ׳ איש שלום, וינה תר״ם, כי פקד ה׳ את חנה, קפ ע״א–קפא ע״א (להלן: פס״ר); בר״ר נג, ה, עמ׳ 559. השווה: י׳ זקוביץ וא׳ שנאן, מעשה הדודאים, ירושלים תשמ״ו, עמ׳ 14, 92 (להלן: זקוביץ–שנאן); קאלאוויי, עמ׳ 117–123.

עליהָ בועז ונפקדה מיד,[12] שעה שלפי דעת רב הושעיא, הנזכרת ברות זוטא, נפקדה מברכת הנשים.[13] נראה, ששורשה של הדעה המייחסת עקרות לרות הוא בעובדה, שלא נזכר שערפה ורות ילדו לבעליהן מחלון וכליון. לעומת הדברים הללו, נזכר ב'קדמוניות היהודים', כי נולד לרות בן זכר כעבור שנה (קדמוניות היהודים, ה, ט, ד, עמ' 176). וברות זוטא נזכר, כי 'באותו הלילה שבא עליה' — בועז — 'מת'.[14] העובדה שלא מצינו הזכרת תולדה של אסתר עוררה או ג דעתם של חכמים. לפי דעה שהוזכרה באסתר רבה: 'הפילה עוברה ומשעה שהפילה שוב לא ילדה'.[15] הסבר אחר שניתן שם להיעדר הזכרת בנים שיצאו ממנה, משמו של רבי יהודה ברבי סימון, הוא שהייתה משמשת במוך. לפי דעה אחרת הנזכרת במדרש ויקרא רבה משמו של אותו חכם, דעה שהועברה אף לאסתר רבה, היה דריֶוש האחרון בְנָהּ.[16]

מִלכה נזכרת ב'מדרש ילמדנו' כאחות שרה וכעקרה וכמי שנפקדה אחר העקֵדה בזכות אברהם:

> מלכה ושרה היו אחיות שנ' 'ויקח אברהם(!) ונחור להם נשים' (בראשית יא, כט) ושתיהן היו עקרות וכיון שנעקד יצחק ע"ג המזבח, אמר הקב"ה לאברהם 'והתברכו בזרעך כל גויי הארץ' (שם כב, יח) היה אברהם מהרהר ואומר אחרים מתברכים בזכותי ומלכה קרובתי אחות אשתי לא היתה צריכה להפקד? מיד 'ילדה מלכה גם היא בנים' (שם שם, כ), ילדה מלכה בנים א"כ כאן אלא 'גם היא' שכשם שהיתה שרה עקרה ונפקדה גם מלכה נפקדה.[17]

12 מ"ב לרנר, 'אגדת רות ומדרש רות רבה', עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"א, ב, מדרש רות רבה, ו, ד (ב), עמ' 160 (להלן: רו"ר). מקבילה: יל"ש, רות, רמז תרו. ראה עוד: רו"ר ד, ד, עמ' 102. על מדרש זה בעניין אישה קטלנית, ראה: M. A. Friedman, 'Tamar, A Symbol of Life: The "Killer Wife" Superstition in the Bible and Jewish Tradition', *AJS Review*, XV (1990), p. 49 (להלן: פרידמן, תמר), המציין אף לנִסיוּת שבגיל הוֹלדה זה. עוד על נשים שמיוחסים להן נישואין בגיל מאוחר ראה: לרנר, רו"ר, ג, פירושים במדרש רות רבה, עמ' 36, שורה 51. לפי מאמר אחר של אותו אמורא ברות רבה הייתה רות נטולת רחם והקב"ה גלף לה את עיקר הרחם (רו"ר ז. יד, עמ' 202). ראה להלן, הסעיף 'הֶיבטים פיזיולוגיים של העקרוּת'.

13 רות זוטא, מדרש זוטא על שיר השירים רות איכה וקהלת, מהדורת ש' בובר, וילנה תרנ"ד, ד, יג, עמ' 49 (להלן: רו"ז).

14 רו"ז ד, יג, עמ' 49. מקבילות: טוביה בן אליעזר, מדרש לקח טוב למגילת רות, מהדורת י' במברגר, מגנצא תרמ"ז, ד, יז, עמ' 44; יל"ש, רות, רמז תרח. ראה עוד: פרידמן, תמר, שם.

15 אסתר רבה, מדרש רבה, ב, וילנה תרל"ח, ח, ג, יג ע"ד. מקבילות: מדרש אבא גוריון, פרשה ד, ספרי דאגדתא על מגלת אסתר, מהדורת ש' בובר, וילנה תרמ"ז, עמ' 35; מדרש פנים אחרים נוסח א, שם, עמ' 51; מדרש פנים אחרים נוסח ב, פרשה ד, שם, עמ' 70; ד' עדני, אגדת אסתר, מהדורת ש' בובר, קראקא תרנ"ז, ד, ד, עמ' 42; יל"ש, אסתר, רמז תתרנו.

16 מדרש ויקרא רבה, מהדורת מ' מרגליות, ירושלים תשי"ג–תשי"ח, יג, ה, עמ' רצ (להלן: ויק"ר); אסתר רבה שם.

17 מדרש ילמדנו, ספר הלקוטים, ו, מהדורת א"ה גרינהוט, ירושלים תשכ"ז, וירא, נו, עז

לעומת זאת, על־פי הנזכר במקורות אחרים במסגרת פקידת כל העקרות, שאירעה עם פקידת שרה, נפקדה מִלכה אף היא.[18] דמות אחרת הנזכרת כעקרה היא עזובה, אשת כלב:

> ד"א 'סומך ה' לכל הנופלים וזוקף לכל הכפופים' (תהלים קמה, יד) אלו העקרות שהן נופלות בתוך הבית כיון שהקב"ה פוקדם בבנים הן נזקפות וכן הו"א 'וכלב בן חצרון הוליד את עזובה' (דברי הימים א' ב, יח). א"ר ברכיה אשתו היתה ולמה נקראת עזובה? שהיתה עזובה... אמר הקב"ה הריני נותן לה בנים... שנ' 'ואלה בניה ישר ושובב' וגו' (שם שם, שם) לכך נאמר 'סומך ה' לכל הנופלים וזוקף לכל הכפופים'.[19]

ועוד דמות הנזכרת כעקרה היא אשת פוֹטיפרע. במסגרת הניסיונות להצביע על מקורה היהודי של אסנת, מי שנזכרה כבִתו של פוטיפרע שניתנה לו ליוסף לאישה על־ידי פרעה (בראשית מא, מה), מסופר ב'פרקי דרבי אליעזר', כי דינה, בעקבות האונס שאנסהּ שכם, הרתה וילדה את אסנת. בני ישראל ביקשו להרגהּ, כֵּיוון שמקרה שכזה היה פותח פתח לטענה, כי באוהלי יעקב מצוי בית זנות. הביא יעקב ציץ, שעליו כתוב שם הקודש, תלה על צווארה ושלחהּ והלכה. 'והכל צפוי לפני הקב"ה וירד מיכאל המלאך והורידה למצרים לביתו של פוטיפרע שהיתה אסנת ראויה ליוסף לאשה והיתה אשתו של פוטיפרע עקרה וגדלה עמה כבת וכשירד יוסף למצרים

ע"א–ע"ב (להלן: ילמדנו, ליקוטים) שם, שם, ד, בלק, יט, סה ע"ב; יל"ש, בלק, רמז תשסו.

18 טוביה בן אליעזר, פרוש לקח טוב על חמשה חומשי תורה, מהדורת ש' בובר, וילנה תר"ם–תרמ"ד, לבראשית כב, כד, עמ' 102 (להלן: לק"ט); מנחם בן שלמה, מדרש שכל טוב על ספר בראשית ושמות, מהדורת ש' בובר, ברלין תר"ס–תרס"א, לבראשית כב, כ, עמ' 70 (להלן: שכ"ט); מדה"ג לבראשית כב, יט, עמ' שסא; משנת ר' אליעזר, מהדורת ה' ענעלאו, ניו־יורק תרצ"ד, פרשה שביעית, עמ' 134–135 (להלן: משנת רבי אליעזר); ראה עוד: תרגום ירושלמי לבראשית כב, כ. התפיסה שלפיהָ נפקדו העקרוֹת עם פקידת שרה, בלא הזכרתה והיכללותה של מִלכה, מופיעה במקורות שונים, ולפי חלק מהם נזכר, שהרבה עקרוֹת נפקדו עִמהּ שעה שאחרים בהם מזכירים, כי כל העקרוֹת נפקדו עִמהּ. ראה: בר"ר נג, ח, עמ' 562–563; פדר"כ, שוש אשיש, א, עמ' 325; פס"ר, וה' פקד את שרה, קעז ע"א; פסיקתא חדתא, בית המדרש, ו, מהדורת א' ילינק, עמ' 62 (להלן: פסיקתא חדתא); מדרש אגדה, מהדורת ש' בובר, וינה תרנ"ד, לבראשית כא, ו, עמ' 148 (להלן: מד"א); לק"ט לבראשית שם, עמ' 94; שכ"ט לבראשית שם, שם, עמ' 52; מדה"ג לבראשית שם, שם ו, עמ' שלו; ילמדנו על ב' סדרים של ספר בראשית, גנזי שכטר, ספר א, מהדורת ל' גינצבורג, ניו־יורק תרפ"ח, עמ' 52 (להלן: גנ"ש, א); יל"ש, וירא, רמז צג. ראה עוד: בסקין, עמ' 113–114.

19 ילמדנו, ליקוטים, ו, ויצא, יב, צט ע"א–ע"ב. מקבילות: מדרש תנחומא, מהדורת ש' בובר, ווילנא תרמ"ג, ויצא, י, עמ' 152 (להלן תנ"ב); כתבי הקדש בארמית, מהדורת א' שפרבר, כרך ד, א, תרגום לכתובים, ליידן 1968, לדברי הימים א' ב, יח, עמ' 4 (להלן: שפרבר); אג"ב מט, ב, עמ' 97–98; יל"מ לתהלים קמה, אות יג, חלק שני, עמ' 278.

לקחה לו׳.[20] על־פי הנזכר ב׳פרקי דרבי אליעזר׳ אירעה עקרותן של נשי בית אבימלך ואמהותיו לא כעונש בלבד על מעשה לקיחת שרַי, כמשתמע מן המקרא, אלא זמן־מה קודם לכן כהסבר לנטילתה: ׳והכל צפוי לפני הקב״ה ואבימלך היו כל נקבות ביתו עקרות. ושלח אבימלך ולקח את שרה סבור להעמיד ממנה בנים ירד מיכאל המלאך ושלף חרבו להורגו׳.[21] מקור מאוחר יותר, ׳ספר הישר׳, מייחס עקרוּת לעדינה אשת לבן ולאמהותיו עד שזכרה ה׳ והיא ילדה בנות תאומות את לאה ואת רחל.[22] ׳ספר הישר׳ מייחס עקרוּת לאשת דן: ׳ודן הלך ארץ מואב ויקח את אפללת בת חמודן המואבי לאשה ויביאה ארצה כנען. ותהי אפללת עקרה ימים רבים, אין לה ולד. ויזכור אלהים את אפללת אשת דן אחרי כן ותהר ותלד בן ותקרא את שמו חושים׳.[23] אנו שומעים על עקרוּת מרצון, כמנהגם של אנשי דור המבול: ׳כך היו אנשי דור המבול עושין, היה אחד מהן לוקח ב׳ נשים אחת לפירייה וריביה ואחת לתשמיש, זו שלפיריה וריביה היתה יושבת כאלמנה בחייה, ושלתשמיש היה משקה כוס עיקרים שלא תלד והיתה יושבת לפניו כזונה׳.[24]

20 פרקי דרבי אליעזר, ורשה תרי״ב, לח, פז ע״ב–פח ע״א (להלן: פדר״א). מקבילות לקטע זה ראה: גינצבורג, אגדות, ה, עמ׳ 336–337, הערה 97 ובנסמן שם. ויש להוסיף: מד״א, לבראשית מא, מה, עמ׳ 97; נתנאל בן ישעיה, מאור האפלה, מהדורת הרב י׳ קאפח, ירושלים תשי״ז, עמ׳ קסו (להלן: מא״פ). ראה עוד: S. Liptzin, 'Lady Asenath', *Biblical Themes in World Literature*, New Jersey 1985, pp.62-73 ובנסמן שם; אילן, מעמד, עמ׳ 175, הערה 67.

21 פדר״א, כו, סא ע״ב–סב ע״א. מקבילה ראה: א׳ ברט, ׳פרשת יום ב׳: דרשה כמסגרת לאגדה ״עשרה נסיונות שנתנסה אברהם אבינו״׳, *HUCA*, LVIII (1987), עמ׳ יט [החלק העברי]. ראה עוד להלן, הערה 44; 210–213, ועל ידן.

22 ספר הישר, מהדורת י׳ דן, ירושלים תשמ״ו, עמ׳ 136 (להלן: ספר הישר). ראה עוד: שם, עמ׳ 142.

23 ספר הישר, עמ׳ 206. עמדה זו, שלפיהָ אשת דן הייתה עקרה, נועדה ליישב את העובדה, שלדן היה בן אחד בלבד. ברם, השווה: מ״מ כשר, תורה שלמה, חלק שביעי, ירושלים תרח״ץ, עמ׳ 1687–1688, אות קלב, ובביאור (להלן: תורה שלמה).

24 בר״ר כג, ב, עמ׳ 222–223. מקבילות: ירושלמי יבמות פ״ו ה״ה (ז ע״ג); מד״א לבראשית ד, יט, עמ׳ 13; לק״ט לבראשית שם, שם, עמ׳ 30–31; מדה״ג לבראשית שם, שם, עמ׳ קכה–קכו; ילק״ש, בראשית, רמז לח; שם, איוב, רמז תתקי; מא״פ, עמ׳ נב. על הביטוי ׳כוס עיקרים׳ ראה: מנחת יהודה, בר״ר, שם. עוד על אמצעי עיקור זה ראה: תוספתא, מהדורת ש׳ ליברמן, מועד, ניו־יורק תשכ״ב, ב, י, עמ׳ 371; יבמות, ח, ד, עמ׳ 25; ש׳ ליברמן, תוספתא כפשוטה, ה, ניו־יורק תשכ״ב, עמ׳ 1256–1257; א״א הלוי, ערכי האגדה וההלכה, ד, תל־אביב תשמ״ב, עמ׳ 261–262 (להלן: הלוי, ערכי); יצחקי, פוריות, עמ׳ 45–46. ראה עוד: מ״ע פרידמן, ריבוי נשים בישראל — מקורות חדשים מגניזת קהיר, ירושלים–תל־אביב, עמ׳ 24 (להלן: פרידמן, ריבוי), המפרש את הנזכר בתנחומא, תצא, ג: ׳מה כתיב בו ״והוא בן אשה זונה״ (שופטים יא, א) רשב״ג אומר שהכניסה שפחתה לביתה׳ במשמעות שאשת גלעד, אֵם יפתח, הייתה עקרה, ומשום כך יזמה הכנסת צרה לביתה מתוך תקווה שבעקבות זאת תיפָּקד היא עצמה. ראה עוד להלן, הסעיפים ׳נשיאת האדם אישה על אשתו וגירושין בגין עקרוּת׳ ו׳הנימוקים לעקרוּת

מקורות שונים על עקרותן של נשים הגיעו לידינו מן התקופה הבתר־מקראית. ביחס להורדוס נזכר, כי מבֵּין תשע הנשים שהיו לו, שתיים היו עקרות,[25] וככל הנראה, הוא הדין נשים נוספות מתוך שושלת בית הורדוס.[26] ב'חזון עזרא'. שהתחבר סמוך לאחר החורבן, נזכר, כי באחד מחזיונותיו ראה עזרא־שאלתיאל אישה בוכה ומקוננת. כאשר שאל אותה לפשר הדבר השיבה, כי הייתה עקרה במשך שלושים שנה ובכל שעה ובכל יום הייתה מתפללת. אחר התקופה הנזכרת נענתה, אך בנה שנולד לה מת בחופתו. פתרון החזון: האישה היא ציון, שלושים השנים שבהן הייתה עקרה הן שלושת אלפי שנות עולם שלא הוקרב בהן קורבן, ומות הבן הוא החורבן.[27] דמות בתר־מקראית, שנזכר דבר עקרותה, היא האישה מתוך מעשה 'האם ושבעת בניה'. המסורת על דמות זו מצויה בגרסאות שונות, והיא נודעה בהן לעתים כ'אישה' סתם, כמרים בת תנחום, ובמקורות מאוחרים יותר כחנה. מתוך כלל המקורות, הגרסה שבפסיקתא רבתי מציגה אותה כעקרה: 'דבר אחר "מושיבי עקרת הבית" (תהלים קיג, ט) אמר הקדוש ברוך הוא הושבתי את מרים בת תנחום עקרה בשביל לשמח אותה בבנים'.[28] בשיר השירים רבה מצוי סיפור על אישה בצידן ששהתה עשר שנים עם בעלה ולא ילדה. באו לפני רשב"י שאמר, כי כשם שנזדווגו מתוך מאכל ומשתה, כך ייפרדו מתוך מאכל ומשתה. במהלך המשתה השקתו יין והפך שיכור. אמר לה: 'כל חפץ טוב שיש לי בבית טלי ולכי לבית אביך.' נטלה אותו לבית אביהָ ובקומו התפלא למצוא עצמו שם. הלכו אצל רשב"י, עמד והתפלל עליהם ונפקדו.[29]

ולפקידה', הערה 190–194, ועל ידן. אמו של יהושע בן־נון נזכרה במקורות מאוחרים יותר כעקרה. ראה בעניין זה: י"ד איזנשטין, אוצר מדרשים, ניו־יורק תרפ"ח, עמ' 209 ובנסמן שם; גינצבורג, אגדות, ו, עמ' 169, הערה 2.

25 קדמוניות היהודים יז, א, ג, עמ' 245; יוסף בן מתתיהו, תולדות מלחמת היהודים עם הרומאים, (תרגם מיוונית י"נ שמחוני), רמת־גן 1968, א, כח, ד, עמ' 110.

26 קדמוניות היהודים יח, ה, ד, עמ' 293–294. והשווה: אילן, מעמד, עמ' 225–226.

27 חזון עזרא (ההדיר: מ' גולדמאן), הספרים החיצונים, כרך א, ספר ב, מהדורת א' כהנא, תל־אביב תש"ך, ז, לח–מה, עמ' תרלט; ח, מ–מה, עמ' תרמא–תרמב.

28 פס"ר, כי פקד ה' את חנה, קפ ע"ב. ראה עוד לעיל, הערה 11. על הדמות הנזכרת והמסורות על אודותיהָ ראה בפירוט המחקרים האלה: ג"ד כהן, 'מעשה חנה ושבעת בניה בספרות העברית', ספר מרדכי קפלן, החלק העברי, ניו־יורק תשי"ג, עמ' קט–קכב; R. Doran, 'The Martyr: A Synoptic View of The Mother and Her Seven Sons', *Ideal Figures in Ancient Judaism, Profiles and Paradigms*, J. F. Collins & G. W. E. Nickelsburg (ed.), California 1980, pp. 189–221; R. D. Young, 'The "Woman with the Soul of Abraham" Traditions about the Mother of the Maccabean Martyrs', *'Women Like This' New Perspectives on Jewish Women in the Greco-Roman World*, Amy-Jill Levine (ed.), Georgia 1991, pp. 67–81

29 שיר השירים רבה, מדרש רבה, וילנה תרל"ח, א, ג, ב, ח ע"א–ע"ב (להלן: שהש"ר). רשימת מקבילות ראה: מדה"ג לבראשית טז, ג, עמ' רסג, לשורה 15. ויש להוסיף: S. Schechter, *Agadath Shir Hashirim*, Cambridge 1896, pp. 13–14; ראה עוד: ד' צימרמן, שמונה

בבראשית רבה נזכר מעשה סתמי בחסיד ובחסידה שלא העמידו בנים זה מזה. ׳עמדו וגרשו זה את זה.׳ הלך החסיד ונשא רשעה ועשתה אותו רשע. הלכה הצדקת ונישאת לרשע ועשתה אותו צדיק.[30]

ואולם, תיאור פני הדברים עד כה משקף את צִדו האחד של המטבע בלבד, שכן במקורות שונים נטען, כי את אשמת העקרות, או את מקורה, יש לזקוף לא לנשים הנוגעות בדבר, כי אם לגברים. מרבית הדיונים וההזכרות בנושא זה הם פרטניים, ורק מיעוטם כוללניים. ההידרשות לעקרות דמויות מקראיות גבריות במקורות סִפרות האגדה מוסבת על אברהם, אבימלך, יצחק, מנוח ובועז.[31] המקור הקדום ביותר בעניין זה מופיע ב׳קדמוניות המקרא׳, מן המאה הראשונה לפני הספירה, ועניינו במנוח ובאשתו. בפתיחת הדברים נזכר, כי מנוח היה מצטער על שאשתו לא ילדה, והיה משדל אותה מדי יום ביומו, כי יורשה לקחת אישה אחרת עליהָ. ׳ויריבו בכל יום ויתעצבו מאד שניהם, כי היו בלא פרי׳. לילה אחד עלתה האישה על הגג והתפללה שה׳ יגלה בין לה בין לבעלה, מי מהם או שמא שניהם גם יחד אינם בעלי כושר הולדה. ה׳ שמע בקולה ושלח מלאך שאמר לה: ׳את עקרה לא ילדת ואת הרחם אשר נמנע ממנו פרי בטן׳.[32] דיון נוסף בשאלה הנזכרת ביחס לדמויות הללו מצוי בבמדבר רבה. מחלוקת הייתה נטושה בין מנוח לבין אשתו בשאלה מיהו האשם בעקרות: ׳הוא אומר לה את עקרה ולכך אינך יולדת והיא אומרת לו את עקר ולכך לא ילדתי׳. המקור ממשיך ואומר, כי מנוח לא היה עקר ולכן המלאך התגלה לאישה והודיע לה, כי ׳היא מונעת ההריון ולא בעלה׳. בהמשך הדברים שם נאמר בקשר להתגלות המלאך אליהָ, כי הוא ׳הודיעה שהיא עקרה ולכך לא ילדה כדי לשום שלום בינה לבין בעלה לפי שהיתה מתרעמת על מנוח בעלה על שלא היתה יולדת׳.[33] כן נזכר שם, כי

סיפורי אהבה מן התלמוד והמדרש, תל־אביב תשמ״א, עמ׳ 44–47 (להלן: צימרמן, שמונה); פס״ר, נחמו נחמו, קמא ע״א.

30 בר״ר יז, ז, עמ׳ 158. מקבילה: יל״ש, לך לך, רמז כג. השאלה אם העמידו הזוגות הנזכרים בנים בזיווגיהם השנִיים אינה נזכרת, ייתכן משום שהדבר נתפס כמובן מאליו וייתכן משום שאין מעייניו נתונים לעניין זה. בשמות רבה, מדרש רבה, וילנה תרל״ח, לז, ד, סה ע״ב (להלן: שמ״ר), נמצא משל על חכם שנטל את קרובתו אשר לא ילדה לו. ראה עוד: פרידמן, ריבוי, עמ׳ 12. מקורות נוספים מן התקופה הבתר־מקראית ראה בהמשך, בסעיף ׳הֶיבטים פיזיולוגיים של העקרות׳.

31 לדעת דנאי, עמ׳ 62, ייתכן שבקביעת עקרותן של דמויות מקראיות גבריות גלום רצון ׳להגדיל את משמעות הנס, שנעשה להם ולא רק לנשותיהם׳.

32 קדמוניות המקרא, מהדורת א״ש הרטום, תל־אביב תשי״ט, מב, א–ג, עמ׳ 109–110 (להלן: קדמוניות המקרא). על הגג כמקום תפילה ראה: עפרה מאיר, ׳סיפור פטירתו של רבי׳, מחקרי ירושלים בספרות ישראל, יב (תש״ן), עמ׳ 174. ראה עוד: P. W. van der Horst, 'Portraits of Biblical Women in Pseudo-Philo's Liber Antiquitatum Biblicarum', *Essays on the Jewish World of Early Christianity*, Freiberg 1990, pp. 111–122

33 במדבר רבה, מדרש רבה, וילנה תרל״ח, י, ה, לז ע״א (להלן: במ״ר). אשר למוטיב הטלת שלום

׳מה שאמר לה ״הנה נא את עקרה״ (שופטים יג, ג) לא גלתה לו שלא רצתה לגלות קלקולה׳ (במ״ר י, ה, לז ע״ב).

בתלמוד הבבלי יבמות נזכר, כי הן יצחק והן אברהם היו עקרים: ׳אמר רבי יצחק יצחק אבינו עקור היה שנאמר ״ויעתר יצחק לה׳ לנכח אשתו״ (בראשית כה, כא). ״על אשתו״ לא נאמר אלא ״לנכח״ מלמד ששניהם עקורים היו׳.[34] ובהמשך שם: ׳מפני מה היו אבותינו עקורים מפני שהקדוש ברוך הוא מתאוה לתפילתן של צדיקים... אמר רבי אמי אברהם ושרה טומטומין היו׳.[35] ואולם, במקורות אחרים נזכרו עמדות אחרות. מן הנאמר ב׳מדרש אגדה׳ נראה, שלא היה ברור ליצחק בשל מי העקרות, ומשום כך התפלל (מד״א לבראשית כה, כא, עמ׳ 77). בבראשית זוטא וב׳מדרש אגדה׳ נזכר, כי יצחק לא ידע עד תום עשרים השנים, כי רבקה היא העקרה. וכך נזכר בבראשית זוטא: ׳״בן ששים שנה״. עשר שנים משנשאת עד שנעשית בת י״ג שנה וראויה להירון ועוד עשר שנים עד שנודע לו שהיא עקרה כמו שעשה אביו לשרה אמו, וכיון שלא נתעברה ידע שהיא עקרה׳.[36] מן הנאמר ב׳פרקי דרבי אליעזר׳,

בין מנוח לאשתו בעניין הנזכר, ראה: פרק גדול השלום, מסכתות זעירות, מהדורת מ׳ היגר, ניו־יורק תרפ״ט, עמ׳ 112, כז (להלן: פרק גדול השלום). ראה עוד: פרק שלום, מסכתות זעירות, נוסח א, עמ׳ 100 (להלן: פרק שלום); שם, נוסח ב, עמ׳ 104, שלפיו המלאך שינה בלשונו ולא הזכיר בפני מנוח, כי אשתו עקרה, שלא לגנותה בעיניו. למקבילות ראה שם, עמ׳ 153, הערה כז; ויק״ר ט, ט, עמ׳ קפט, הערה לשורה 3; מדה״ג לבראשית יח, יב, עמ׳ שא, הערה לשורות 11, 12. ראה אף תוספות השלם, אוצר פירושי בעלי התוספות, ג, מהדורת הרב י׳ גליס, ירושלים תשמ״ד, עמ׳ ח, אות ב (להלן: תוספות השלם), המקשר בין עקרות יצחק (ראה בהמשך הדברים בסמוך) לבין עקרות מנוח: ׳״ויעתר יצחק״ (בראשית כה, כא), ב׳ במסורה ויעתר, והשני ״ויעתר מנוח״. ואמרו רבותינו יצחק עקור היה, וסמך לדבר שחיבר המסורה ״ויעתר יצחק״ עם ״ויעתר מנוח״, ומנוח עקור היה, דכתיב גביה ״מכל אשר אמרתי אל האשה תשמר״... וילמוד מעשה דיצחק ממעשה דמנוח׳.

34 יבמות סד ע״א. מקבילות: מדה״ג לבראשית כה, כא, עמ׳ תלב–תלג; רבי שמואל מסנות, מדרש בראשית זוטא, מהדורת הרב מ׳ הכהן, ירושלים תשכ״ב, שם, שם, עמ׳ קפד (להלן: בר״ז); מדרש חסרות ויתרות, בתי מדרשות, ב, מהדורת ש׳ ורטהיימר, ירושלים תשי״ג[2], עמ׳ רמא, אות לא, והערה קכב (להלן: בת״מ); מא״פ, עמ׳ קכב; תרגום ירושלמי לבראשית כה, כא (בעניין זה ראה עוד להלן, על יד הערה 72).

35 שם סד ע״א–ע״ב. מקבילות: תרגום ירושלמי לבראשית כה, כא; שכ״ט לבראשית טז, א, עמ׳ 8 (ראה הערת המהדיר שם); מדה״ג לבראשית כה, כא, עמ׳ תלג; יל״ש, תולדות, רמז קי; זכריה בן שלמה הרופא, מדרש החפץ על ספר בראשית ושמות[2], מהדורת מ׳ חבצלת, ירושלים תשנ״א, לבראשית כה, כא, עמ׳ קעז (להלן: מה״ח); מא״פ, עמ׳ קכב. הכלל הנזכר מופיע אף ביחס לנשים: בר״ר מה, ד, עמ׳ 450; שהש״ר ב, יד, ח, יח ע״ג; תנחומא, תולדות, ט; לק״ט לבראשית טז, ד, עמ׳ 73. בחולין ס ע״ב נאמר, כי הקב״ה מתאווה לתפילתם של צדיקים. ראה עוד: הלוי, ערכי, ד, עמ׳ 278–279.

36 בר״ז כה, כו, עמ׳ קפח; מד״א לבראשית שם, שם, עמ׳ 63. ׳הבטה׳ על דורות מוקדמים יותר ונטילת דוגמה מהם, כנזכר ביחס לאברהם ושרה: ׳הביטו אל אברהם אביכם ואל שרה תחוללכם׳ (ישעיהו נא, ב), יש בעניין העקרות במקומות נוספים. רחל ויעקב נעזרו במקרי

ב׳ספר הישר׳ ובספר הזוהר עולה, כי יצחק ידע, כי לא בו תלויה אשמת העקרות.[37] בנוגע לעקרות אברהם, דברים דומים לנזכר ביבמות עולים מן הנאמר בבראשית רבה, שאילו שרַי הייתה נישאת לאחֵר הייתה יולדת.[38] עֶמדה הפוכה, מתוך נקיטת

אבותיהם, כפי שנזכר בהרחבה מדרשית של חילופי הדברים שביניהם: ׳ותאמר אל יעקב הבה לי בנים ואם אין מתה אנכי. ויחר אף יעקב ברחל ויאמר התחת אלהים אנכי אשר מנע ממך פרי בטן׳ (בראשית ל, א–ב). בבראשית רבה (עא, ז, עמ׳ 831) ובמקבילות לו הובנה תביעת רחל כבקשה, כי יעקב יתפלל למענה, מתוך הזכרת יצחק, אשר התפלל לפקידת אשתו. יעקב טען לעומתה, כי אין זה דומה לזה, שכן ליצחק לא היו בנים, שעה שלו עצמו יש. אזַי הזכירה רחל את מעשה סבו וסבתו של יעקב. יעקב השיב, כי אמנם על רחל ליטול דוגמה משרה, אך בכיוון אחר — בדומה לשרה עליהָ להכניס שפחתה לביתה, הצעה שרחל ניאותה לה. מבין המקבילות השונות לדרשה זו, המצויה בווריאציות שונות, יש המזכירות את שני המקרים (תנ״ב, ויצא, יט, עמ׳ 156; מד״א לבראשית ל, א, עמ׳ 77; אג״ב נב, א, עמ׳ 104; בר״ז ל, ב, עמ׳ רלו–רלז), יש המזכירות את אברהם ושרה בלבַד (מדה״ג לבראשית ל, ב, עמ׳ תקכז; יל״ש, ויצא, רמז קכח) ויש המזכירות את יצחק ורבקה בלבד (לק״ט לבראשית ל, א, עמ׳ 150; שכ״ט לבראשית שם, שם, עמ׳ 137). לאה נזכרה בבראשית רבתי (ל, ט, עמ׳ 121) כמי שנתלתה במעשה של שרה שהכניסה שפחתה, כדי ללמוד קל וחומר על עצמה: ״״ותרא לאה כי עמדה מלדת״ (בראשית ל, ט). אמרה לאה מה שרה שהיתה עקרה כיון שנתנה שפחתה לבעלה נבנית, אני שיש לי בנים אם אתן שפחתי לבעלי עאכו״כ, מיד לקחה שפחתה ונתנה לבעלה הה״ד ״ותקח את זלפה.״׳ (שם שם, שם). במדה״ג לבראשית (ל, יב–יג, עמ׳ תקכט) נזכרה לאה כמי שנטלה דוגמה בעניין לקיחת שפחה הן משרה והן מרחל אחותה. הידרשות דומה למעשי האבות מצויה עוד ביחס לרבקה, הנזכרת ב׳ספר הישר׳ (עמ׳ 130). רבקה נתלתה במעשהו של אברהם שהתפלל בעד שרה כהתנהגות הראויה מצד יצחק. אנו מוצאים, כי הן אלקנה, הן פנינה והן חנה נטלו דוגמה ממעשי האבות. וכבר עמדו חוקרים על העובדה, כי סיפור חנה, פנינה ואלקנה הוא, למעשה, סיפור־בבואה של פרשת רחל, לאה ויעקב. ראה, דרך משל: פ׳ סגל, ׳ירושת עלי׳, בית מקרא, לג (תשמ״ח), עמ׳ 179–183 ובנסמן שם. אלקנה, בנסותו להציג לפני חנה דוגמה להתנהגות הראויה לאישה עקרה, מזכיר את התנהגות שרה, רבקה ורחל: ׳והיתה פנינה מכעסת אותה. והיתה בוכה ולא אוכלת... ויאמר לה אלקנה אישה ״למה תבכי״ (שמואל א׳ א, ח) אמר לה שרה שהיתה עקרה כך היתה יושבת ובוכה כל היום ״ולמה לא תאכלי״ (שם שם, שם) אלא רבקה שהיתה עקרה כך היתה עושה ״למה ירע לבבך״ (שם שם, שם) אלא רחל שהיתה עקרה כך היתה יושבת בינה לבין עצמה׳ (פס״ר, כי פקד ה׳ את חנה, קפב ע״א; מקבילה: יל״ש, שמואל, רמז עז), ראה להלן, הערה 167. פנינה, בדברי תוכחתה את חנה, מזכירה את רחל ויעקב: ׳ותחרפה כן בכל יום... ותגדף פננה את חנה לאמר: אין אשה אהובה אף כי יאהב אישה אותה או את יפיה... ואם אין לאשה בין הנשים פרי בטנה לשוא האהבה. כי מה הועילה לרחל כי אהבה יעקב? ולולא נתן לה פרי בטנה, לשוא היתה אהבתו׳ (קדמוניות המקרא נ, ב, עמ׳ 126). חנה עצמה מזכירה בתפילתה, כפי שהיא מופיעה במדרש שמואל (ב, א, עמ׳ 47), את אברהם ושרה שעשו רצונו של הקב״ה ונשכרו בבן, מכאן, ואת אחאב ואיזבל עובדי עבודה זרה שהיו להם שבעים בנים, מכאן. ראה עוד: יל״ש, שמואל, רמז פ; מד״ש ב, א, עמ׳ 51.

37 פדר״א, לב, עג ע״א; ספר הישר, עמ׳ 130; זוהר, תולדות, קלז ע״ב. ראה גם: בר״ז כה, כא, עמ׳ קפג. דברי גינצבורג (אגדות, ה, עמ׳ 271, הערה 8), ולפיהם בזוהר קלז ע״ב נזקפת העקרות לשניהם, אינם ברורים.

38 בר״ר מה, א, עמ׳ 447. מקבילות: בר״ז טז, א, עמ׳ ק, שם נוסף בדברי רבי נחמיה: ׳... מקודם׳;

קביעה כללית, מצויה ב'מדרש הגדול':

'ותאמר שרי אל אברם הנה נא עצרני ה'' (בראשית טז, ב). אמר ר' אבהו מכאן שהאשה מבחנת אם ממנה אם ממנו נמנע הולד, שכן אימנו שרה אומרת 'הנה נא עצרני', לי עצר ולך לא עצר... יצחק אבינו עקור היה... אבל אברהם אבינו אינו כן שכן שרה מעידה 'הנה נא עצרני', לי עצר ולך לא עצר.[39]

ב'מדרש ילמדנו' נזכר, כי שרה אמנם הייתה יודעת שהיא עקרה, אך לא גילתה זאת לאברהם, והוא בלקיחתו את הגר ביקש לבחון אם הוא האשם בעקרות.[40] בעקבות התגלות המלאכים לאברהם והודעתם, כי שרה תלד, הגיבה שרה בספקנות: 'ותצחק שרה בקרבה לאמר אחרי בלתי היתה לי עדנה ואדני זקן' (בראשית יח, יב). דברים אלו הובנו במקורות מדרשיים שונים כאילו שרה הטילה את הגורם באברהם שהוא הזקן, ואת עצמה פטרה מן העניין.[41] העלינו מכבר, כי רות נזכרה ברות רבה וברות זוטא כעקרה. לדעת רבי יוחנן ברות רבה, היה בועז בן שמונים שנה בעת נישואיו לרות ועקר, והוא נפקד בזכות תפילת נעמי עליו. לדעת רבנן, נפקד מברכותיהם של צדיקים[42] ולדעת רב הושעיא ברות זוטא, נפקדו שניהם מברכתן של נשים.[43]

יל"ש, לך לך, רמז עח. ראה: מ"ע פרידמן, ''חדל להיות לשרה אורח כנשים'' במדרש', סידרא, י (תשנ"ד), עמ' 101 (להלן: פרידמן, חדל). ראה עוד: הלוי, ערכי, ד, עמ' 278, הערה 6. ראה עוד להלן, הערה 136–138 ועל ידן, ובראשית רבה נג, ט, עמ' 563.

39 מדה"ג לבראשית טז, ב, עמ' רסב. מקורו של המאמר משמו של רבי אבהו נעלם.

40 ילמדנו, ליקוטים, ו, לך לך, כט, מז ע"ב; שם, וירא, מב, ע ע"א–ע"ב; קונדריס אחרון ממדרש ילמדנו, בית המדרש, ו, מהדורת א' ילינק, עמ' 79, אות י (להלן: קונדריס אחרון). יש לציין, כי ביחס ליעקב איננו מוצאים מקור שבו נטען שהיה עקר, אלא כהמשך לדברי המקרא, מקור המסיר ממנו את האחריות לכך: ''ויאמר התחת אלהים אנכי אשר מנע ממך פרי בטן'' (בראשית ל, ב) ממך מנע ממני לא מנע' (בר"ר עא, ז, עמ' 831). למקבילות ראה: ציונים לעמ' 830, שורה 7, במנחת יהודה, בר"ר ולעיל, הערה 36. במיוחד יש לציין את לשון הנאמר במד"א ל, ב, עמ' 77: 'ממני לא מנע אלא ממך, שהרי יש לי בנים, אבל יצחק אבי לא היה יודע אם הוא עקר או אם היא עקרה, והיה צריך להתפלל'.

41 ראה, לדוגמה, לשון הדברים במד"א לבראשית יח, יב, עמ' 41 (אף-על-פי שהוא מקור מאוחר): ''ואדני זקן''. זה אברהם ועשתה עצמה שהיא ראויה לילד, ועשתה בעלה זקן שאינו ראוי להוליד'. ראה עוד: בר"ר מח, יז, עמ' 494; ברב"ת יח, יב–יג, עמ' 81. אף מצינו נזכר, כי כדי להטיל שלום בין אברהם לשרה שינה הקב"ה בדבריו ואמר 'ואני זקנתי' (יבמות סה ע"ב; בבא מציעא פז ע"א). למקבילות ראה: הערה לפרק שלום, נוסח א, עמ' 147–148; הערה לפרק גדול השלום, שם, עמ' 151, הערה א; ויק"ר ט, ט, עמ' קפח, הערה לשורה 8; מדה"ג לבראשית יח, יב, עמ' שא–שב, הערה לשורות 11, 17.

42 רו"ר ו, ד (ב), עמ' 160. מקבילות: ראה שם, ציונים לשורה 49. ראה גם: יל"מ לתהלים קיט, אות כד, חלק שני, עמ' 219. אבן עזרא, בפירושו לרות ד, יז, מעלה גילים אפשריים מאוחרים עוד יותר לבועז.

43 רו"ז ד, יג, עמ' 49. ראה עוד לעיל, הערה 12–14, ועל ידן.

אף יש להזכיר את מקרהו של אבימלך, שהפך עקר עקרות זמנית. דבר זה ניסק מן הנזכר 'ויְרפא אלהים את אבימלך ואת אשתו ואמהתיו וילדו כי עצר עצר ה' בעד כל רחם לבית אבימלך' (בראשית כ, יז–יח). אף שלא פורשה מהות תחלוּאֵי אבימלך עצמו, הרי שבמקורות שונים ניסק שהם, בדומה לתחלוּאֵי האישה והאֲמהות, היו קשורים בעקרוּת. 'ר' לעזר ותני לה בשם ר' אליעזר בן יעקב שמענו בפרעה שלקה בצרעת ואבימלך בעיצור, מנין ליתן את האמור כן להלן ואת האמור להלן כאן תלמוד לומר "על דבר" "על דבר" גזירה שוה'.[44]

בתלמוד הירושלמי מסוּפּר על אביו של רבי יהודה בן בתירה, שהתגורר ברומא, שלא היה מוליד, לפי הסבר התלמוד מחמת כישוף שנעשה, עד שרבי אליעזר, רבי יהושע ורבן גמליאל שנזדמנו למקום, התירו את הכישוף והתפללו שיוליד, ואמנם מעשיהם נשאו פרי (סנהדרין פ"ז ה"ג [כה ע"ד]). בתלמוד הבבלי הובאו מקרים שבהם אשמת העקרוּת הייתה תלויה בבעל (יבמות סה ע"ב). שאלת נאמנות בני הזוג בעניין טענתם זה על זה להיעדר כושר הולדה נדונה בתלמוד הבבלי (יבמות סה ע"א–ע"ב). כשהבעל טוען, שיש לזקוף את אשמת היעדר כושר ההולדה באישה והאישה טוענת הֵפֶך דבר, לדעת רבי אמי, נאמנת, שכן 'היא קיימא לה ביורה כחץ הוא לא קים ליה ביורה כחץ'.[45] אם הבעל מבקש לבדוק במי תלויה האשמה, באמצעות לקיחת אישה אחרת על אשתו, מחלוקת היא בין רבי אמי לרבא, שלדעת הראשון 'כל הנושא אשה על אשתו יוציא ויתן כתובה' ולדעת רבא 'נושא אדם כמה נשים על אשתו', בתנאי שיוכל לפרנסן.[46]

הֶיבטים פיזיולוגיים של העקרוּת

מלבד קביעת הדמויות העקרוֹת ובדיקת השאלה במי תלויה העקרוּת, אף יש להעלות את הגורמים הפיזיולוגיים הקשורים בעקרוּת. יש להבחין בעניין זה בין עקרוּת[47] מוּלדת לעקרוּת נרכשת וכן בין עקרוּת ראשונית, דהיינו, מקרים שבהם האישה טרם הרתה, לבין עקרוּת משנית, שהיא עקרוּת לאחר שכבר התקיים הירָיון.

44 בר"ר מ, ב, עמ' 390; שם נב, יג, עמ' 554. מקבילות ראה בנסמן שם וגינצבורג, אגדות, ה, עמ' 244, הערה 202. ראה גם: י' היינמן, דרכי האגדה, ירושלים תשי"ד, עמ' 122–123 (להלן: היינמן, דרכי); י' פרנקל, דרכי האגדה והמדרש, ירושלים תשנ"ב, עמ' 466 (להלן: פרנקל).

45 ראה גם: נדרים צא ע"א. ראה עוד להלן, הערה 64, ועל ידה. מקורות נוספים מן התקופה הבתר־מקראית ראה בהמשך, בסעיף 'הֶיבטים פיזיולוגיים של העקרוּת'. אחר חתימת הדברים, ראיתי כי באיכה זוטא (מהדורת ש' בובר [לעיל, הערה 13], נוסח א, א, ה, עמ' 52–53) מובא מעשה באישה שבעלה לא היה מוליד שזינתה וילדה בן. מקבילה: יל"ש, איכה, רמז תתרד.

46 ראה עוד: פרידמן, ריבוי, עמ' 12; 157–159.

47 דיון על גורמים לא־רפואיים שיוחסו לעקרוּת ראה בהמשך, הסעיף 'הנימוקים לעקרוּת ולפקידה'. השווה: יצחקי, פוריות, עמ' 70–80.

סוג אחד של עקרות מולדת מתבטא בפגמים מולדים שבאיברי הרבייה: טומטום, אנדרוגינוס, סריס, פצוע־דכא, כרות־שפכה ואיילונית. הקטגוריות הללו נידונו בספרות ההלכתית,[48] אך בעניין האיילונית יש להזכיר, כי בבבלי יבמות הודגם הדבר בשרה ועליה נאמר: '"אין לה ולד" (בראשית יא, ל) אפי' בית ולד אין לה'.[49] מוטיב זה של היעדר רחם הובא אף בנוגע לרבקה, לאה ורות, כשנזכר, כי במסגרת פקידת הנשים הללו הקב"ה גילף את עיקר רחמן. הדברים נזכרו על שרה בשני מקומות בבראשית רבה: '"וברכתי אותה וגם נתתי ממנה לך בן וברכתיה" (בראשית יז, טז) וגו'... ר' יודן בשם ריש לקיש עיקר מיטרין לא היה לה וגלף לה הקב"ה עיקר מיטרין'.[50] '"וה' פקד את שרה"... ר' יודן אמר עיקר מיטרן לא היה לה וגילף לה הקב"ה עיקר מיטרן'.[51] מסורת דומה, בשם ר' יודן בשם ר' שמעון בן לקיש, הוסבה על אודות רבקה בבראשית רבה על התיבות 'כי עקרה היא' (בראשית כה, כא),[52] וברות רבה נמסרו משמו של רבי שמעון בן לקיש דברים זהים ביחס לרות, אשר הוסבו על התיבות 'ויקח בעז את רות ותהי לו לאשה' (רות ד, יג).[53] דעה שכזו הוזכרה במקורות אחדים ביחס ללאה.[54]

ב'ברייתא דמסכת נידה' יוחס פגם פיזיולוגי אחר לשרה, ולפיו: 'מקורה סתום וצדי הרחם נעולים'.[55] לא נזכר אם פגם זה הוא מולד או נרכש. מכל מקום, הדבר עולה בקנה אחד עם תיאורים מקראיים ומדרשיים, שאמנם לא נזכרו ביחס לשרה עצמה, ולפיהם קשורה עקרות לפתיחת רחם או לסגירתו.[56] לפי הנאמר במדרש 'שכל

48 ראה: מרגלית, עקרות, עמ' 618–619; 621–624; הנ"ל, 'טומטום ואנדרוגינוס', קורות, ו (תשל"ה), עמ' 777–780; יצחקי, פוריות, עמ' 38–41; 71–75.

49 יבמות סד ע"ב. השווה עוד: יבמות סד ע"א, דעתו של רבי אמי ולפיה: 'אברהם ושרה טומטמין היו'. ראה עוד לעיל, הערה 34–35, ועל ידן.

50 בר"ר מז, ב, עמ' 472. מקבילה: יל"ש, לך לך, רמז פב. על 'מיטרין', 'מיטרן' במשמעות רחם ראה: בר"ר שם, מנחת יהודה לשורה 4; לרנר, רו"ר, ג, פירושים במדרש רות רבה, עמ' 81, לשורה 214; וראה עוד: פרידמן, חדל, עמ' 99–100, ובהמשך בסמוך.

51 בר"ר נג, ה, עמ' 559–560. מקבילות: ילמדנו, ליקוטים, ו, וירא, מה, עא ע"א; פס"ר, וה' פקד את שרה, קעז ע"א; יל"ש, וירא, רמז צא. ראה עוד: מד"א לבראשית יח, יד, עמ' 42.

52 בר"ר סג, ה, עמ' 681. מקבילות: לק"ט לבראשית כה, כא, עמ' 119; שכ"ט לבראשית שם, שם, עמ' 97; בר"ז לבראשית שם, שם, עמ' קפד; יל"ש, תולדות, רמז קי (בלי שם האומר).

53 רו"ר ז, יד, עמ' 202. מקבילה: יל"ש, רות, רמז תרח, בשם ר' נחוניא. ראה דבריו של לרנר, רו"ר, א, מבוא, עמ' קלה, הערה 89, בעניין הסבה משובשת של מסורת דומה ביחס לרחל שמסב בובר במהדורתו, ויצא, טו, עמ' 154. ראה עוד דבריו, שם, עמ' קלה, שלפיהם הדרשה המקורית בענייננו היא ברות רבה.

54 מד"ש ה, יא, עמ' 61; ברב"ת ל, כב, עמ' 123; שכ"ט לבראשית כט, לא, עמ' 134; יל"ש, ויצא, רמז קכח.

55 ברייתא דמסכת נידה, תוספתא עתיקתא, חלק ה, מהדורת ח"מ הורוויץ, פרנקפורט על נהר מיין תר"ן, ב, ו, עמ' 19 (להלן: ברייתא דמסכת נידה); וראה: פרידמן, חדל, עמ' 100.

56 בראשית ל, כב (רחל); 'וה' סגר רחמה' (שמואל א' א, ה), 'כי סגר ה' בעד רחמה' (שם שם, ו)

טוב', הרי בעייתה של שרה הייתה, כי לא הייתה יכולה לקלוט את הזרע: '"הנה נא עצרני ה' מלדת" (בראשית טז, ב). עצרני מלקלוט זרע'.[57]

מלבד זאת, אנו שומעים על כמה גורמי עקרות נרכשים הן בקרב נשים והן בקרב גברים. בירושלמי ברכות נזכרו נשֵי הגליל כמי שהיו נעשות עקרות מפני הטבילה במים קרים, שהקפידו על הטבילה הנזכרת במשנה: 'ונדה שפלטה שכבת זרע והמשמשת שראתה נדה צריכין טבילה' (ברכות ג, ו). בימי רבי יהושע בן לוי ביקשו לעקור טבילה זו, אך הוא התנגד לכך.[58] במסכתות הקטנות מופיע גורם אפשרי אחר לעקרות, הנעוץ בחוסר הכבוד של האדם כלפי אשתו, עניין שייתכן שיסודו פסיכולוגי: 'הוי זהיר בכבוד אשתך שלא תהא עקרה'.[59] בירושלמי יבמות מוזכר מקרה שבו רוח רעה, אשר חנקה שני בניהָ של אישה, 'גרמה לעשותה עקרה מאז'. וכך נזכר שם: '... היו לה בנים ומתו מונה משעת מיתה יכולה היא מימר רוחא חנקת בניה דההיא איתתא ועקרתא'.[60] התלמודים, הבבלי והירושלמי, מזכירים אפשרות שאישה תֵלקה בעקרות נרכשת, ועל כן תהא פטורה מלהחזיר דמי כתובה מבעלים קודמים, הטוענים לעקרותה. השאלה הנדונה היא, אם בעליהָ הראשונים של אישה, אשר הועמדה בחזקת עקרה, יכולים לתבוע את דמי הכתובה שקיבלה. תשובת התלמודים היא, כי אישה יכולה לטעון, כי נעקרה עתה. לפי הירושלמי: 'יכלה היא למימר כדון איתעקרת ההיא איתתא' (יבמות פ"ו ה"ו [ז ע"ג]), ולפי הבבלי: 'מצית אמרה להו השתא הוא דכחשי' (יבמות סה ע"א). בתלמוד באה לידי ביטוי הדעה, שאישה ששהתה פרק זמן של עשר שנים בגפה אחר פטירת בעלה ונישאת מחדש, שוב אינה יולדת (שם לד ע"ב). לדעת התלמוד שם, אם הייתה מחשבתה בתוך פרק הזמן הנזכר להינשא לאדם מסוים, אף שבפועל שהתה לבדה, מועילה המחשבה עצמה כדי שתצא מגדר הכלל הנזכר, כפי שמודגם ביחס לבִתו של רב חסדא, אשר

(חנה). ראה עוד: קדמוניות המקרא כג, ה, עמ' 68; שם נ, ד, עמ' 126; שם שם, ז, עמ' 127; זקוביץ–שנאן, עמ' 14, 14 (כה). ראה עוד: קדמוניות המקרא כג, ז, עמ' 68, ולפיו יצחק נולד מרחם סגור, וכן שם לב, ה, עמ' 92, ולפיו 'ויתן אל יצחק שני בנים, גם הם מרחם סגור'.

57 שכ"ט לבראשית טז, ב, עמ' 8. ראה עוד: שכ"ט לבראשית ל, ב, עמ' 137: 'שאי אתה מקבל הריון, ממך ולא ממני'. השווה עוד להלן, הערה 64, ועל ידה.

58 ירושלמי ברכות פ"ג ה"ד (ו ע"ג). בביאור העניין שבירושלמי, הלכנו אחר דעתו של גינצבורג: ל' גינצבורג, פירושים וחדושים בירושלמי, ב, ניו־יורק תש"א, עמ' 242; ראה שם. ראה עוד: מרגלית, עקרות, עמ' 618.

59 מסכתות דרך ארץ, מהדורת מ' היגר, ניו־יורק תרצ"ה, ז, כד, עמ' 139 (ראה שם, עמ' 138–139, חילופי גרסאות). מקבילות: מסכת יראת חטא (נוסח א), מסכתות זעירות, מהדורת מ' היגר, ניו־יורק תרפ"ט, פרק ה, עמ' 79; מסכת יראת חטא (נוסח ב), מסכתות זעירות, שם, עמ' 86; מסכת דרך ארץ זוטא, מהדורת ד' שפרבר, ירושלים תשמ"ב, ט, יב, עמ' סא. ראה שם, בביאור המורחב, עמ' קמט.

60 ירושלמי יבמות פ"ו ה"ו (ז ע"ד), ופירוש 'פני משה', שם.

שהתה מעל עשר שנים לבדה, אך מחשבתה הייתה נתונה להינשא לרבא. במסכת כתובות אנו שומעים על כלתו של רבי, שהלך בעלה ללמוד תורה וישב שתים־עשרה שנה בבית הרב. עד שבא לביתו נעשתה היא עקרה. ביקש עליהָ רחמים ונתרפאה.[61] נראית דעתו של רש״י. שביסוד מקרה זה מונח אותו כלל, שאישה ששהתה בלא בעל מעל עשר שנים נעקרת. עם זאת, קשה להניח, כי דעתה לא הייתה נתונה לבעלה במשך כל התקופה. ניתן להזכיר עוד את דעתו של רב חסדא, שככל שעולה גיל נישואי האישה, כך יורד גיל פוריותה: ׳אמר רב חסדא ניסת פחותה מבת עשרים יולדת עד ששים בת עשרים יולֶדת עד ארבעים בת ארבעים שוב אינה יולדת׳ (בבא בתרא קיט ע״ב). על בנות צלפחד נזכר, כי נישאו, אמנם, בנות ארבעים, אלא מתוך שהיו צדקניות נעשה להן נס כיוכבד, שילדה בת מאה ושלושים.[62]

אף ביחס לגברים אנו שומעים על גורמים שונים לעקרות נרכשת. לפי ברייתא המובאת בבבלי בכורות, יש קשר בין השהיית הגבר נקביו לבין עקרות: ׳ת״ר שני נקבים יש בו באדם אחד מוציא שתן ואחד מוציא שכבת זרע ואין בין זה לזה אלא כקליפת השום בשעה שאדם נצרך אם נקבו זה לתוך זה נמצא עקר׳, ובשל כך הותר להטיל מים אף ברבים, לרבות בפני נשים.[63] במסכת יבמות נזכרו אמוראים לא מעטים, מעל שישים במספר, שהיו לעקרים בעקבות התאפקות בהטלת מים בשל אריכותן של דרשות מוריהם (יבמות סב ע״ב; שם סד ע״ב). עקרות הגבר אף יכלה לנבוע, לפי תפיסה המועלית בתלמוד, מפגיעה במוח מחמת תאונת החלקה, וזאת מתוך ההנחה כי ׳תולדת האיש מן המוח׳. ׳ההוא גברא דטרייה לרישיה אמר נתמזמז מוחיה דדין... לומר שאינו מוליד׳ (חולין מה ע״ב ורש״י על אתר). מלבד זאת יש להזכיר, כי כדי שתצא ההפריה אל הפועל צריך שהזרע יגיע למקומו, וכדברי שמואל: ׳כל שכבת זרע שאינו יורה כחץ אינה מזרעת׳.[64] אנו מוצאים ביחס לאברהם, כי רב יהודה ביאר את משמעות דבריהָ של שרה ׳ואדני זקן׳ (בראשית יח, יב) בכך שאברהם היה ׳טוחן ולא פליט׳,[65] דהיינו, משמש ואינו מזריע. חכמים ייחסו לְחם, במסגרת מעשהו לאחר היציאה מן התיבה, לא ראיית ערוות אביו בלבד, כנזכר מפורשות במקרא (בראשית ט, כב), אלא אף סירוסו, דבר שגרם שלא ילד נֹחַ בן

61 כתובות סב ע״ב. ראה עוד: צימרמן, שמונה, עמ׳ 30–35; ע׳ יסיף, ׳מחזור הסיפורים באגדת חז״ל׳, מחקרי ירושלים בספרות ישראל, יב (תש״ן), עמ׳ 133; שולמית ולר, נשים ונשיות בסיפורי התלמוד, תל־אביב תשנ״ג, עמ׳ 56–80; 129–130.

62 בבא בתרא, שם. ראה עוד להלן, הערה 107, ועל ידה, דעה שלפיהָ חנה נפקדה בת מאה ושלושים, ודעת פרידמן, תמר, עמ׳ 49, שלפיהָ קביעת גילה של רות בעת נישואיהָ כבת ארבעים באה להדגיש ולהגביר את מידת הנִסיות שבהולדה. ראה עוד לעיל, הערה 42–43, ועל ידן.

63 בכורות מד ע״ב. אין לקבל את דברי פרשנותו של מרגלית, עקרות, עמ׳ 617.

64 נידה מג ע״א. השווה: פרידמן, ריבוי, עמ׳ 161. ראה עוד לעיל, הערה 57, ועל ידה.

65 בר״ר מח, יז, עמ׳ 494. מקבילות: ילמדנו, ליקוטים, ו, וירא, מו, עא ע״א; תנ״ב, וירא, לז, עמ׳ 107; ילק״ש, וירא, רמז פב.

רביעי.[66] אף על פוטיפר נזכר, כי לא היה מעיקרו סריס, 'שלא לקחו' ליוסף 'אלא לתשמיש וסירסו הקב"ה בגופו'.[67]

עקרותן של מרבית הנשים שתוארו הייתה בראש ובראשונה עקרות ראשונית. במקורות שונים נדרשים לשאלת עקרות משנית, בין במפורש ובין במשתמע. מבין העקרות המוזכרות במקרא, שרה, רבקה ואשת מנוח הן היחידות אשר נאמר עליהן, או שניתן להסיק מתוך השתיקה, כי ילדו ולד אחד. רחל ילדה בסופו של דבר שני ילדים, יוסף ובנימין, וחנה ילדה שלושה בנים ושתי בנות (שמואל א' ב, כא). עקרות זמנית תיחשב לרוב לעקרות משנית, כגון לאה שעמדה זמן־מה מלדת (בראשית כט, לה) וכמו נשי בית אבימלך ואמהותיו, פרט לפגיעה בנשים או אֲמהות, שנלקחו זה מקרוב, שאז מדובר בעקרות ראשונית. ב'צוואת בנימין' מתוארת רחל כמי שהייתה עקרה עקרות משנית לאחר הולדת יוסף, במשך שתים־עשרה שנה, עד שנפקדה. 'ורחל היתה אחרי לדתה את יוסף עקרה שתים עשרה שנה ותתפלל אל ה' ותצם ותהר ותלד אותי'.[68] במסכת סנהדרין מצויה מחלוקת אשר לפירוש הנאמר בשמואל, שלפיו כעונש על הקלת הראש של מיכל בדוד: 'ולמיכל... לא היה לה ילד עד יום מותה' (שמואל ב' ו, כג). לדעת רב חסדא, עד יום מותה לא היה לה ולד, אולם ביום מותה ילדה, שעה שלדעת רב יהודה, ויש אומרים שלדעת רב יוסף, עד המעשה היו לה ולדות, אך מאותו המעשה ואילך לא היו לה (סנהדרין כא ע"א). לפי פירוש אחרון זה, הייתה מיכל לעקרה בעקרות משנית, ואילו לפי הדעה הראשונה ניתן לומר, כי הייתה עקרה עקרות ראשונית. על־פי הדעה שאסתר 'הפילה עוברה ומשעה שהפילה שוב לא ילדה' ניתן לומר, כי הייתה לעקרה עקרות משנית.[69] עקרות משנית יוחסה אף לרבקה, עקרות שבאה לה במהלך לידת עֵשָׂו, כשהאשמה לכך הוטחה בו, ולא ביעקב:

'וחטאת אמו אל תמח' (תהלים קט, יד). ומה חטא על אמו, ר' יהודה ור' נחמיה ורבנן, ר' יהודה אומר כשיצא ממעי אמו חתך מיטרין שלה, שלא תלד, הה"ד 'על רדפו בחרב אחיו ושיחת רחמו' (עמוס א, יא), ור' ברכיה אומר לא תאמר לכשיצא, אלא עם כשהוא יוצא ממעי אמו זירתיה מתוחה לקיבליה, מה

66 ראה בעניין זה: בר"ר לו, ז, עמ' 341, ומנחת יהודה לשורה 2; א' שנאן, תרגום ואגדה בו, ירושלים תשנ"ג, עמ' 150, ובנסמן בהערה 260 (להלן: שנאן, תרגום).

67 בר"ר פו, ג, עמ' 1054, ומקבילות, ראה במנחת יהודה שם. ויש להוסיף: מדרש שמות רבה, פרשיות א–יד, מהדורת א' שנאן, ירושלים–תל־אביב תשמ"ד, יא, א, עמ' 236 (להלן: שמ"ר, שנאן), ודברי שנאן, תרגום, שם; מד"א לבראשית לט, א, עמ' 93.

68 צוואת בנימין (ההדיר: י' אופטירזיצר), הספרים החיצונים, כרך א, ספר א, מהדורת א' כהנא, תל־אביב תש"ך, א, ד, עמ' ריא (להלן: צוואת בנימין).

69 ראה לעיל, הערה 15, ועל ידה.

טעם 'זורו רשעים מרחם' (תהלים נח, ד), ר' נחמיה אומר גרם לה שלא תעמיד שנים עשר שבטים.[70]

ב'מדרש החפץ' נזכר, כי רבקה ילדה פעם אחת בלבד בשל ברכת לבן ובתואל, שהפכה למעשה קללה. ״ויברכו את רבקה״ (בראשית כד, ס). מכאן שברכת הרשע קללה שנמצאת עקרה ולא הולידה אלא פעם אחת'.[71] מרבית המקרים של עקרות נרכשת יכולים לשמש אף כדוגמאות לעקרות משנית.[72] בתרגום ירושלמי נזכר, כי אמנם היה יצחק עקר מתחילה, אך עם זאת נאמר, כי הבריא מעקרותו (תרגום ירושלמי לבראשית כה, כא).

בספרות האגדה מצויה הידרשות, מועטה אמנם, לאמצעֵי ריפוי העקרות. דברים בעניין זה מצויים בבראשית רבה בקשר לשרה: ״ותאמר שרי אל אברם הנה נא עצרני״ וגו' (בראשית טז, ב) אמרה יודעת אני מאיכן היא מכתי, לא כשם שאומרין קבוע היא צריכה מיומס היא צריכה ״הנה נא עצרני ה' מלדת״'.[73] לעומת זאת, בכתבי־יד אחדים של מקור זה, הגרסה היא 'קמיע', ולא 'קבוע', ו'מיימיס'. ולא 'מיומס'. הגרסה 'קמיע' מצויה אף בערוך ובמקבילות לבראשית רבה שב'לקח טוב' ושבילקוט שמעוני. מבין החוקרים, יש שהשקיפו על גרסאות אלו כעל גרסאות לא־מקוריות, שעה שאחרים ראו בהן גרסה עיקרית, ומשמעות התיבה 'מיימיס' אף היא קמיע. לדעת גינצבורג, התיבה 'מיומס' נוגעת לרפואה meum athamaticum, אשר סגולתה זו לריפוי עקרות אינה ידועה ממקורות אחרים.[74] הדודאים נזכרו במקורות מדרשיים אחדים כמועילים להיריון וכסגולה נגד עקרות. כך בבראשית זוטא נזכרו הם כמועילים להיריון: ״וימצא דודאים״ (בראשית ל, יד)... ר' יצחק אומר: שמועילין להריון. לפיכך אמרה רחל ללאה: ״תנה נא לי מדודאי בנך״' (שם שם, שם; בר״ז ל, יד, עמ' רלח). ב'מדרש החפץ' מוזכרים הדודאים כסגולה נגד עקרות: ״וילך ראובן בימי קציר חטים וימצא דודאים״ (בראשית ל, יד). אלו מן העקרין ולוקחין אותו שיכנס בסממני ההיריון'.[75] ב'בברייתא דמסכת נידה' מוזכרת

70 תנ״ב, תצא, ד, עמ' 35–36. מקבילות: תנחומא, תצא, ד; פדר״כ, זכור, א, עמ' 39; פס״ר, זכור, מח ע״א–ע״ב.

71 מה״ח לבראשית כד, ס, עמ' קעבֿ. מקורה של דרשה זו נעלם. במקורות אחרים נטען, כי בשל ברכתם הייתה רבקה עקרה במשך עשרים שנה. ראה להלן, הסעיף 'הנימוקים לעקרות ולפקידה'.

72 ראה לעיל, על יד הערה 44–54; 57–61 ובנסמן שם.

73 בר״ר מה, ב, עמ' 448. מקבילות: לק״ט לבראשית טז, ב, עמ' 72; יל״ש, לך לך, רמז עט; בר״ז טז, ב, עמ' ק. ראה: מנחת יהודה, בר״ר, שם לשורה 6.

74 ראה: מנחת יהודה לבר״ר, שם, לשורה 7; D. Sperber, *Magic and Folklore in Rabbinic Literature*, Ramat Gan, 1994, pp. 95–96 ובנסמן שם; גינצבורג, אגדות, ה, עמ' 231, הערה 117.

75 מה״ח לבראשית ל, יד, עמ' רא. למרות הזכרתם המועטת יחסית של הדודאים כסגולה נגד

בעניינה של אֵם שמשון סגולה נגד עקרות הקשורה בשועל:

ואע״פ שהיתה עקרה ולא היתה יולדת והיו שכנותיה מכזבות בה ואומרות לה אם את מבקשת לילד קחי לך עורו של שועל ושרפי אותו באש עד שיעשה אפר וקחי ממנו ותני בתוך המים ושתי ממנו שלשה ימים בכל יום שלש פעמי׳ מיד את נפקדת... ומיד נגלה עליה המלאך ואמר לה בתי הזהרי ׳ואל תאכלי כל טמא׳ (שופטים יג, ד).[76]

אף ב׳מדרש אשת חיל׳ המיוחס לרב משה אלבלידה, מגדולי חכמי תימן במאות החמש־עשרה והשש־עשרה, מוזכר בעניינה של הצללפונית, אֵם שמשון, כי חברותיהָ יעצו לה לקחת עור שועל ולשבת עליו או לאכול בשר כלב או בשר חזיר או בשר ארנבת כדי שתתעבר, אך היא דחתה את העצות הללו.[77] מלבד ב׳ברייתא דמסכת נידה׳, נזכרו אחדות מן הסגולות הללו בפירוש על ההפטרות לרבי אלעזר מגרמייזא וב׳פענח רזא׳ לרבי יצחק בן יהודה.[78]

אמצעי לגרימת עקרות בימי קדם היה כוס עיקרין. אנשי דור המבול, כנזכר, היו משקים את האישה שנועדה לתשמיש כוס עיקרים שלא תלד.[79] יהודית, אשתו של רבי חייא, שתתה ׳סמא דעקרתא׳ בעקבות צער שהיה לה בלידת תאומים.[80] לפי אמונת בני התקופה, אף כישוף היה יכול להביא בעקבותיו לעקרות, כפי שנזכר ביחס לאביו של רבי יהודה בן בתירה.[81] מוטיב של כישוף מצוי אף במקבילות לבראשית רבה מה, ב הנזכר, ושב׳לקח טוב׳ ושבילקוט שמעוני. וכך מצוי ב׳לקח טוב׳: ׳אמרה שרה יודעת אני מהיכן הוא מכתי, לא מפני כשפים, ולא מפני קמיע שאני צריכה, אלא ״הנה נא עצרני ה׳ מלדת״׳ (בראשית טז, ב). אך לדעת תיאודור–אלבק אין מוטיב הכשפים מעיקר הדברים, אלא הוא תוספת משל בעל ׳לקח טוב׳.[82]

עקרות, במקורות ספרות האגדה, הרי הם נזכרים כסגולה זו במקורות פרשניים. ראה בעניין זה: זקוביץ–שנאן, עמ׳ 4–18. ראה עוד: תורה שלמה, חלק חמישי, כרך שישי, ניו־יורק תשי״ב, עמ׳ 1191, אות מג, בביאור.

76 שם, ג, ו, עמ׳ 19.

77 הרב משה אלבלידה, מדרש אשת חיל, מצפונות יהודי תימן (ערך: י״ל נחום), תל־אביב תשכ״ב, עמ׳ 217.

78 ראה העניין כולו, ביֶתר הרחבה, יעל לוין כ״ץ, ׳מדרשי אשת חיל׳ עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, המחלקה לתלמוד, אוניברסיטת בר־אילן, רמת־גן תשנ״ג, הפרק ׳מדרש אשת חיל המיוחס לרב משה אלבלידה׳, עמ׳ 250–252 ובנסמן שם (להלן: לוין כ״ץ, מדרשי אשת חיל).

79 ראה לעיל, הערה 24, ועל ידה; וראה עוד: Sarah B. Pomeroy, *Goddesses, Whores, Wives, and Slaves, Women in Classical Antiquity*, New York 1975, p. 167 (להלן: פומרוי).

80 יבמות סה ע״ב. השווה: קידושין יב ע״ב.

81 ראה לעיל, על יד הערה 44.

82 מנחת יהודה לבר״ר, עמ׳ 448, לשורה 7.

במקורות השונים מצויות שתי גישות אשר לעצם פקידת העקרות, ביד מי היא נעשית, אם ביד הקב"ה בעצמו, או שמא אף על־ידי שליח. בבבלי תענית ובמקבילות לו, אנו מוצאים, כי מַפְתֵּחַ של חָיָה הוא אחד המפתחות שלא נמסרו לידי שליח:

ג׳ מפתחות בידו של הקב"ה שלא נמסרו ביד שליח ואלו הן מפתח של גשמים ומפתח של חָיָה ומפתח של תחיית המתים... מפתח של חָיָה מנין דכתיב ׳ויזכור אלהים את רחל וישמע אליה אלהים ויפתח את רחמה׳ (בראשית ל, כב)... במערבא אמרי אף מפתח של פרנסה.[83]

לעומת זאת, יש מן המקורות המציינים, כי מפתח העקרוּת מסור אמנם ביד הקב"ה, והוא הפוקד עקרוֹת, אך לכשירצה הוא מוסר את המפתח לצדיקים. וכך נזכרו אלישע[84] ורשב"י[85] כצדיקים אשר פקדו עקרוֹת. לעומת גישה זו, נזכרה עמדה אחרת האומרת שמלאך הוא הממונה על ההירין, אך שרה, באופן יוצא דופן, נפקדה על־ידי הקב"ה בכבודו ובעצמו:

׳וה׳ פקד את שרה׳ (בראשית כא, א). א"ר יהודה בר סימון אע"ג דאמר רב הונא מלאך הוא הממונה על התאוה ועל ההריון, אבל שרה לא נפקדה ע"י המלאך כי אם על ידי הקב"ה בעצמו, שנא׳ ׳וה׳ פקד את שרה׳.[86]

נשיאת האדם אישה על אשתו וגירושין בגין עקרות

לפני אדם, שאשתו חשׂוכת ילדים, ניצבו שלוש אפשרויות: נשיאת אישה עליהָ, גירושיהָ ונישואין לאישה אחרת או אימוץ ילד.[87] אפשרות אחרונה זו אינה מוּכּרת בחלקים המשפטיים לא של המקרא ולא של התלמודים. במקרא עצמו, מוזכרת האפשרות של לקיחת האדם אישה על אשתו במקריהן של שרה ורחל העקרוֹת. אשר

83 תענית ב ע"א–ע"ב. מקבילות: בר"ר עג, ד, עמ׳ 848; פדר"כ, שור או כשב, עמ׳ 153; פסיקתא חדתא, עמ׳ 62; תנ"ב, וירא, לה, עמ׳ 106; שם, ויצא, טז, עמ׳ 155; מד"ת עח, ה, עמ׳ 346; דברים רבה, מדרש רבה, ב, וילנה תרל"ח (להלן: דב"ר), ז, ו, קיד ע"א; דברים רבה, מהדורת ש׳ ליברמן, ירושלים תשל"ד, כי תבא, פרשה ו, עמ׳ 110; לק"ט לבראשית ל, כב, עמ׳ 153; שכ"ט לבראשית ל, ב, עמ׳ 137; ב׳ פסקתות חדשות, אנכי ורני עקרה, גנ"ש, א, עמ׳ 181; מדה"ג לבראשית כט, לא, עמ׳ תקכ; תרגום ירושלמי לבראשית ל, כב; *Neophyti 1*, Genesis, A. Diez Macho (ed.), Madrid–Barcelona 1968, p. 195 על בראשית ל, כב (להלן: ניאופיטי 1); זוהר, וירא, קב ע"ב.

84 בר"ר עז, א, עמ׳ 909–910; תנ"ב, ויצא, טז, עמ׳ 155; מדרש תהלים, מהדורת ש׳ בובר, וילנה תרכ"א (להלן: מד"ת), עח, ה, עמ׳ 346; דב"ר י, ג, קיח ע"א.

85 ראה לעיל, הערה 29 ובנסמן שם.

86 שכ"ט לבראשית כא, א, עמ׳ 51–52.

87 ראה: ירון (לעיל, הערה 8).

למקורות הספרות התלמודית, המשנה ביבמות מזכירה במקרה של היעדר כושר הולדה של הזוג את האפשרות של גירושין, ואפשר לפרשה כרומזת אף לאפשרות של לקיחת אישה על אשתו: 'נשא אשה ושהה עמה עשר שנים ולא ילדה אינו רשאי ליבטל. גירשה מותרת לינשא לאחר' (יבמות ו, ו). התוספתא, לעומת זאת, מזכירה אפשרות של גירושין בלבד:

> נשא אשה, ושהה עמה עשר שנים, ולא ילדה, אינו רשיי לבטל, אלא יוציא ויתן כתובה, שמא לא זכה ליבנות ממנה. ואע"פ שאין ראיה לדבר זכר לדבר, שנא' 'מקץ עשר שנים לשבת אברם בארץ כנען' (בראשית טז, ג). לפי דרכנו למדנו שאין ישיבת חוצה לארץ עולה מן המנין.[88]

ראויות להיות נידונות התופעות הללו של לקיחת האדם אישה על אשתו וגירושין בנסיבות הנזכרות במקורות ספרות האגדה. אשר ללקיחת האדם אישה על אשתו בגין עקרות, אנו שומעים במקרא על שרה, רחל ולאה שנתנו את שפחותיהן לבעליהן כדי שאלו ילדו, והיילודים ייחשבו כבני הגבירה.[89] המקור הקדום ביותר ביחס ללקיחת אישה מופיע ב'קדמוניות המקרא', כנזכר מכבר, שבו האשים מנוח את אשתו, כי היא העקרה וביקש אותה, כי יורשה לקחת אישה אחרת עליה. האישה עצמה העדיפה לברר במי תלויה העקרות בפנותה בתפילה לאלהים.[90] אשר ליצחק, לדעת התלמוד במסכת יבמות אין ללמוד, ששהה עם אשתו העקרה עשרים שנה, כיון שהוא היה העקר (יבמות סד ע"א). ב'מדרש אגדה' וכן בבראשית זוטא אנו מוצאים ניסיון ליישב את העובדה שיצחק ורבקה היו עקרים עשרים שנה בכך שרבקה הייתה בת שלוש שנים כשנישאה ויצחק המתין לה עשר שנים, משום שאין האישה מתעברת פחות מבת י"ג, וכיוון שכך לא עלו למניין. אחר שהייתה בת י"ג, המתין לה עשר שנים נוספות ובתומן התפלל עליה, ולא רצה לישא שפחה כיון שהיה עולה תמימה.[91]

88 תוספתא יבמות ח, ה (מהדורת ליברמן, עמ' 25). מקבילות למשנה ולתוספתא ראה: בר"ר מה, ג, עמ' 449, ציונים לשורה 4 ובמנחת יהודה, בר"ר, שם; מדה"ג לבראשית טז, ג, עמ' רסב–רסג, הערה לשורה 20. ויש להוסיף: בר"ז שם, שם, ג, עמ' קא; מא"פ, עמ' פח; מה"ח לבראשית טז, ג, עמ' קלד. ראה עוד: הלוי, ערכי, ד, עמ' 232–234; 278–279. דיון בכפייה בגירוש האישה עם תום עשר שנים, ראה: כתובות עז ע"א–ע"ב. על גירושין בעקבות עקרות בעולם הקלאסי ראה: א"א הלוי, פרשיות באגדה לאור מקורות יווניים, תל־אביב תשל"ג, עמ' 129; הנ"ל, ערכי, ד, עמ' 233; 277–279 ובנסמן שם; פומרוי, עמ' 158.

89 בראשית פרק טז; שם ל, ג–יג. מקבילות למנהג זה מצויות במזרח הקדום. ראה בעניין זה: A. K. Grayson & J. Van Seters, 'The Childless Wife in Assyria', *Orientalia*, XLIV (1975), pp. 485-486; קאלאוי, עמ' 13–16.

90 ראה לעיל, הערה 32, ועל ידה.

91 מד"א לבראשית כה, כו, עמ' 63; בר"ז לבראשית שם, שם, עמ' קפח (ראה עוד לעיל, הערה 36, ועל ידה). גיל נישואי רבקה יוחס במקורות שונים לשלוש שנים, לארבע־עשרה ולעשרים. ראה בעניין זה: מסכת סופרים, מהדורת מ' היגר, ניו־יורק תרצ"ז, הוספה א, ד, עמ' 370; סדר עולם

לעומת זאת, על־פי הנאמר בספר הזוהר, הרי שידע, שיעקב עתיד לצאת ממנו, אך לא ידע אם מרבקה אם מאישה אחרת, ועל כן מזכיר הכתוב 'לנכח אשתו' (בראשית כה, כא) ולא 'לנכח רבקה' (זוהר, תולדות, קלז ע"ב). בניגוד לתיאור המקראי, יעקב נזכר בבראשית רבה כמי שהיזמה ללקיחת בלהה יצאה ממנו, והוא שיעץ זאת לרחל, מתוך שהעלה את תקדים זקֵנו וזקנתו.[92] ואולם, לפי 'צוואת נפתלי' עולה, כי רחל הכניסה את בלהה שפחתה תחתיהָ בערמה: 'אותי ילדה בלהה כי עשתה רחל בערמה ותתן ליעקב את בלהה תחתיה ותהר ותלד אותי על ברכי רחל ועל כן קראה את שמי נפתלי'.[93] אשר לאברהם ושרה, שלא כמסופר במקרא, מזכיר יוסף בן־מתתיהו, כי שרה העניקה את שפחתה לאברהם במצוות אלהים (קדמוניות היהודים א, י, ה, עמ' 21). שרה זוכה לקילוס בגין הענקת שפחתה אף ב'מדרש אשת חיל' שנדרש על אודותיהָ בתנחומא: '"פיה פתחה בחכמה" (משלי לא, כו) אימתי בשעה שאמרה לו "בא נא אל שפחתי" (בראשית טז, ב).[94] הצעותיהן של שרה, רחל ולאה, כי בעליהן ייקחו את שפחותיהן מחמת עקרותן מועלות על נס:

> 'מי מנה עפר יעקב' (במדבר כג, י). מי יוכל למנות מצות שהן עושין כעפר... 'ומספר את רובע ישראל' (שם שם, שם). הרביעיות שלהן, מי יוכל למנות אוכלוסין שיצאו מתוכן מאותן שהן חוטפות ומחבבות את המצות, שנאמר 'ותאמר לה המעט קחתך את אישי' (בראשית ל, טו), 'הנה אמתי בלהה בא אליה' (שם ל, ג), 'ותרא לאה כי עמדה מלדת' (שם שם, ט), 'ותקח שרי אשת אברם את הגר המצרית שפחתה' וגו' (שם טז, ג).[95]

אברהם עצמו משתבח על שנענה להצעת שרה לעומת יעקב הזוכה לנזיפה:

> רבנן דדרומה בשם ר' אלכסנדרי ורבנא בשם ר' אבא בר כהנא 'החכם יענה דעת רוח' וגו' (איוב טו, ב) זה אברהם שנ' 'וישמע אברם לקול שרי' (בראשית טז, ב) 'וימלא קדים בטנו' (איוב טו, ב) זה יעקב שנ' 'ויחר אף יעקב' (בראשית ל, ב).[96]

רבה, מהדורת ב' רטנר, וילנה תרנ"ד–תרנ"ז, א, ד ע"א; תורה שלמה, חלק רביעי, כרך חמישי, ניו־יורק תשי"ב, עמ' 1010, אות סח ובביאור; מדה"ג לבראשית כה, כ, עמ' תלא, הערה לשורה 14.

92 בר"ר עא, ז, עמ' 830–831. למקבילות ראה לעיל, הערה 36. השווה: קאלאווי, עמ' 16.

93 צוואת נפתלי, הספרים החיצונים, כרך א, ספר א, מהדורת א' כהנא, תל־אביב תש"ך, א, ו, עמ' קצא.

94 תנחומא, חיי שו"ה, ד. על מדרש אשת חיל זה ראה, בְּיֶתר הרחבה: לוין כ"ץ, מדרשי אשת חיל, עמ' 152–203.

95 תנ"ב, בלק, כ, עמ' 143. מקבילות: תנחומא, בלק, יב; יל"ש, בלק, רמז תשסו. ראה עוד להלן, הערה 135, ועל ידה, דעת הבריות לאחר הולדת יצחק, כי ייתכן שנולד משִׁפְחת שרה.

96 בר"ר עא, ז, עמ' 830–831. למקבילות ראה במנחת יהודה, בר"ר, שם.

במדרש תהלים נמנית ההישמעות לקול שָרַי בלקיחת הגר כחמישי מבין עשרה ניסיונות שבהם התנסה אברהם. ״׳אמרת ה׳ צרופה׳ (תהלים יח, לא). שצרפו בעשר נסיונות... ובהגר המצרית ׳בא נא אל שפחתי׳״ (בראשית טז, ב).[97] על שרה, רחל וחנה נזכר, כי נפקדו בזכות שנתנו את שפחותיהן לבעליהן, ואברהם נזכר כנשכר ביצחק מפני שלקח את שפחת שרה.[98] על הזוגות הנזכרים במקרא שבהם לקח הבעל אישה על אשתו, הוסיפה האגדה את אלקנה, אשר במסגרת מגמה לטיפוח המונוגאמיות המצויה במקורות, נאמר עליו, כי בראשונה היה נשוי לחנה בלבד, אך לאחר שחלפו עשר שנים בלא שילדה נטל את פנינה.[99] בסיפור על כלת רבי, אנו שומעים, כי לוּ היה בנו של רבי נושא אישה על אשתו היו אומרות הבריות ׳זו אשתו וזו זונתו׳.[100] ואף בכך מצוי הֵד לגישה הלכתית שלילית לנישואין פוליגאמיים המצויה במקורות ארץ־ישראליים.[101]

אם נסקור את המקורות שבחננו עד כה, נראה, כי הידרשוּת מפורשת לפרק הזמן של עשר השנים עד ללקיחת האדם אישה על אשתו מצויה ביחס לאברהם, ליצחק ולאלקנה בלבד. אשר לאברהם, עצם ההלכה מן התוספתא נסמכה מפרשתו. ב׳מדרש אגדה׳ שנזכר לעיל, מצינו ניסיון ליישב את העובדה, שיצחק ורבקה היו עקרים עשרים שנה. ביחס לאלקנה נוכחנו לדעת, כי על־פי הנזכר בפסיקתא רבתי נטל את פנינה עם תום עשר שנות עקרותה של חנה. דברים אלו מפסיקתא רבתי הם חלק ממקור רחב יותר, המונה את משך העקרוּת של דמויות מקראיות אחדות; של שרה עשרים וחמש שנה מבּוֹאהּ לארץ־ישראל, של רבקה עשרים שנה ושל חנה תשע־עשרה שנה. במקבילה שבבראשית רבתי (לו, כב, עמ׳ 140–144) נזכר, כי ילדה בתום שבע שנים ללקיחתה, ו׳בסדר אליהו רבה׳,[102] מצינו, כי הייתה עקרה במשך ארבע־עשרה שנה. ב׳סדר אליהו רבה׳ נזכר עוד משך עקרותם של אברהם ושרה כשבעים וחמש שנה ושל חנה כתשע־עשרה שנה וחצי. בדומה לפסיקתא רבתי, אף בבראשית רבתי נזכר, כי אלקנה נטל את פנינה בתום עשר שנים לעקרוּת חנה, אך לא כן ב׳סדר אליהו רבה׳, שם אין עניין זה מוזכר.

אשר לרחל, אף לפי הנזכר במקורות אחרים נפקדה עם תום שבע שנות נישואין: ׳וז׳ משנשא את האמהות ושש שנים אחר שנולדו י״א שבטים ודינה נמצאו כל

97 מד״ת יח, כה, עמ׳ 153. מקבילות: אבות דרבי נתן, מהדורת ש״ז שכטר, ניו־יורק תש״ה, נו״א, לג, עמ׳ 94–95 (להלן: אבות דרבי נתן); מה״ח לבראשית כב, א, עמ׳ קנט.

98 ראה בפירוט להלן, הסעיף ׳הנימוקים לעקרוּת ולפקידה׳.

99 פס״ר, כי פקד ה׳ את חנה, קפא ע״א. ראה עוד שם, קפא ע״ב. מקבילות: ברב״ת ל כב, עמ׳ 140–141; יל״ש, שמואל, רמז פט.

100 כתובות סב ע״ב. ראה לעיל, הערה 24, 61, ועל ידן.

101 ראה: פרידמן, ריבוי, עמ׳ 9–13; 24.

102 סדר אליהו רבה וסדר אליהו זוטא^2, מהדורת מ׳ איש שלום, ירושלים תש״ך, יח, עמ׳ 99 (להלן: סא״ר). מקבילה: יל״ש, שמואל, רמז עז.

השבטים נולדו בז׳ שנים׳.[103] לפי הנזכר ב׳שכל טוב׳: ׳ומעשה הדודאים היתה(!) בסיון של שנת ה׳ לכנוסן של לאה ורחל, ופקידת רחל היתה ט״ז חדשים אחר כך׳ (שכ״ט לבראשית ל, כא, עמ׳ 150). לעומת זאת, מן הנזכר ב׳ספר היובלים׳ עולה, שראובן היה בעת לידת יששכר, אשר אירעה זמן מסוים קודם לפקידת רחל, נער כבן תשע.[104] ב׳מאור האפלה׳ נזכר, כי ראובן היה בשעת מעשה הדודאים נער פחות מבן שבע (מא״פ, עמ׳ קמג). על־פי ׳ספר הישר׳ עולה, כי רחל ילדה כעבור שש שנים מעת נישואיהָ. חישוב זה מתקבל מן העובדה שנזכר, כי יעקב היה בן תשעים ואחת עם הולדת יוסף (ספר הישר, עמ׳ 144), היה בן שבעים ושמונה עם הגיעו לחרן (שם, עמ׳ 142), ונישא לרחל זמן קצר לאחר נישואיו ללאה, בתום שבע שנות עבודה, דהיינו, בן שמונים וחמש (שם, עמ׳ 142, 144). רבקה נזכרת ב׳קדמוניות המקרא׳ כמי שילדה בשנה השלישית לנישואיהָ, באופן ש׳לא יהיה כן לכל אשה׳,[105] ואילו בתרגום ירושלמי נזכרה כמי שהייתה עקרה עשרים ושתיים שנה.[106] חנה נזכרת בדרשה המופיעה במדרש שמואל כמי שנפקדה, בדומה ליוכבד, בת מאה ושלושים.[107]

המעשה בצידן, על זוג שעמד להתגרש עם תום עשר שנות נישואין בלא העמדת צאצאים, מובא במקומו הראשי בשיר השירים רבה כמוסב על ההלכה שבמשנה.[108] בסיפור הדברים על כלת רבי נזכר שבעלה שב אחרי שתים־עשרה שנה, ונראה שלא חשו כאן לפֶרק הזמן של עשר שנים.[109]

האפשרות של גירושין בגין עקרוּת אינה מוזכרת במקרא. בספר בן־סירא מובעים חששות האב אשר לשלבים השונים שבחיי הבת־האישה, ובתוך כך החשש מפני

103 סדר עולם רבה, ב, ה ע״א. בעניין המוטיב שלפיו כל השבטים נולדו לשבעה חודשים, ראה: גינצבורג, אגדות, ו, עמ׳ 217, הערה 13; P. W. van der Horst, '"Seven Months" Children in Jewish and Christian Literature From Antiquity', *Essays on the Jewish World of Christianity*, Freiberg 1990, pp. 233–247

104 ראה: זקוביץ–שנאן, עמ׳ 12 ובנסמן שם.

105 קדמוניות המקרא לב, ה, עמ׳ 92. ראה: Betsy Halpern-Amaru, 'Portraits of Women in Pseudo-Philo's Biblical Antiquities, *'Women Like This' New Perspectives on Jewish Women in the Greco-Roman World*, Amy-Jill Levine (ed.), Georgia 1991, p. 89

106 תרגום ירושלמי לבראשית כה, כא. ראה עוד: גינצבורג, אגדות, ה, עמ׳ 270, הערה 7, המציין למוזרותם של דברים אלו.

107 מד״ש ד, א, עמ׳ 55. מקבילה: יל״ש, שמואל, רמז עט. נראה, כי דרשה זו נועדה לשמש צרכים דרשניים גרידא, כדי להעלות את הנִסיוּת שבהולדה, ואין לקבלה לפי פשוטהּ. ראה עוד לעיל, הערה 12, 42, 62.

108 ראה לעיל, הערה 29, ועל ידה.

109 ראה לעיל, הערה 61, ועל ידה. השווה דיוננו עם דברי בסקין, עמ׳ 112, שהזכירה את המקור מ׳סדר אליהו רבה׳ (יח, עמ׳ 99; ראה לעיל, על יד הערה 102) כדוגמה לכך שלא חשו לפרק הזמן של עשר שנים, בלא שמצוי בדבריהָ ניסיון ליישב בין הדברים.

עקרות:

> בת לאב מטמֹנת שקר/ דאגה תפריע נומה/ בנעוריה פן תגור/ ובבתוליה פן תשנא/ בבתוליה פן תפותה/ ובבית בעלה לא תשטה/ בבית אביה פן תזנה/ ובבית אישה פן תעצר.[110]

נראה, כי יסוד חששו של האב מפני עקרות בתו היה כי תגורש מחמת עקרותה, ותשוב לבית אביהָ.[111] על כן קיווה הוא, כי תהיה פורייה. העלאת האפשרות של גירושי אישה מחמת עקרות מצויה בספרות האגדה ביחס לדמויות המקראיות, יעקב ונשיו בלבד. ב׳ספר היובלים׳ נזכר יעקב כאומר, כי לא עזב את רחל על־אף עקרותה: ׳ובכל זה קנאה רחל בלאה כי היא לא ילדה ותאמר ליעקב הבה לי בן ויאמר לה יעקב האני מנעתי ממך פרי בטנך האנכי עזבתיך׳.[112] מן המקורות עולה, כי בלב רחל קינן החשש, כי בשל עקרותה תגורש ותיאלץ להינשא לעֵשָׂו.[113] על־פי אחדים מן המקורות יוחסה עמדה כזו לעֵשָׂו,[114] שעה שלפי אחרים סברה, שאביהָ עלול לנקוט צעד שכזה.[115] הסתייגות המקורות מן העניין אינה נובעת מעצם תפיסת הגירושין כשליליים, בנסיבות הנזכרות, אם כי בנידון דידן בשל תוצאת הדברים: נישואין לעֵשָׂו. לפי הנזכר ב׳ספר הישר׳, לאחר הולדת יששכר, זבולון ודינה, גבר בלב רחל החשש, כי בשל עקרותה יגרשהּ יעקב. ׳ותתפלל רחל אל ה׳ בעת ההיא ותאמר: ה׳ אלהים, זכרני נא ופקדני נא כי עתה יגרשני אישי כי לא ילדתי לו בנים...׳.[116]

לאה מציגה את יעקב כמי שביקש לגרשהּ בעקבות עקרותה ומעשה התרמית, אך כדי למנוע זאת פְּקָדָהּ ה׳ בבנים:

> ד"א זה הוא שאמר הכתוב ׳סומך ה׳ לכל הנופלים׳ (תהלים קמה, יד)... ר׳

110 ספר בן סירא השלם², מהדורת מ"צ סגל, ירושלים תשל"ב, עמ׳ רפד, מב, 9–10, שורה יא–יד. הקבלה למקור זה בשינויים מסוימים ראה: סנהדרין ק ע"ב. וראה עוד: J. C. Greenfield, 'Ben Sira 42.9–10 and Its Talmudic Paraphrase', in: *A Tribute to Geza Vermes*, P. R. Davies & R. T. White (ed.), Sheffield 1990, pp. 167–173

111 ראה: סגל (לעיל, הערה 110), שם, עמ׳ רפו; W. C. Trenchard, *Ben Sira's View of Women*, California 1982, pp. 146–152; Léonie J. Archer, *'Her Price Is Beyond Rubies', The Woman in Graeco-Roman Palestine*, Sheffield 1990, p. 27

112 ספר היובלים (ההדיר: מ׳ גולדמאן), הספרים החיצונים, כרך א, ספר א, מהדורת א׳ כהנא, תל־אביב תש"ך, כח, טז, עמ׳ רעז (להלן: ספר היובלים).

113 בר"ר עג, ג, עמ׳ 846; תנ"ב, ויצא, כ, עמ׳ 158; מד"ת נה, ד, עמ׳ 292; אג"ב נב, א, עמ׳ 103; מדה"ג לבראשית ל, כג, עמ׳ תקלז; בר"ז כט, לא, עמ׳ רלג; יל"ש, ויצא, רמז קל; יל"מ לתהלים נה, אות יז, עמ׳ 292.

114 בר"ר, תנ"ב ובר"ז, שם.

115 אג"ב ומדה"ג לבראשית, שם.

116 ספר הישר, עמ׳ 144. ראה עוד להלן, על יד הערה 131, 241, 257.

יהודה אומר בעקרות הכתוב מדבר שליבן נופל עליהן הקב״ה פוקדן וסומכן בבנים. תדע לך הרי לאה אמינו שהיה לבה נופל עליה ואומרת עכשו יעקב מגרשני לפי שרמיתי בו והיתה נכפפת לפני הקב״ה.[117]

לפי הנזכר ב׳מדרש הגדול׳, היו הבריות עושקות את לאה בדברים ואומרות לה, כי סופה ׳לצאת ריקנית מן הצדיק הזה׳ (מדה״ג לבראשית כט, לא, עמ׳ תקכב). לפי הנזכר במקורות אחרים כִּרסם בלב לאה החשש, שמא לאחר שתגורש תיפול בחלקו של עֵשָׂו: ׳... ולכך נקראת לאה שהלאתה עצמה בבכיה לפני המקום שירחיקה שלא תפול בחלק עשו׳.[118]

מן המקורות הבתר־מקראיים עולה תמונה של גירושין בפועל, אם כי לא ניתן לאמוד את מידת נפוצותה על־פי הידוע לנו. כבר נוכחנו לדעת, כי החסיד והחסידה שלא העמידו בנים זה מזה עמדו וגירשו זה את זה.[119] רשב״י, באותו מעשה בזוג שבא לפניו, העדיף מתחילה גירושין על־פני תפילה לפקידה.[120] בסיפור המעשה על כלת רבי הועלו הן האפשרות של גירושין והן האפשרות של לקיחת אישה על אשתו, אך שתיהן נידחו, הראשונה כדי שלא יאמרו, כי מסכנה זו המתינה לשווא והשנייה כדי שלא יאמרו זו אשתו וזו זונתו. ביקש עליהָ רחמים ונרפאה.[121] בבבלי יבמות הובאו מקרים של דרישה לגירושין מן הנוגעים בדבר בשל היעדר כושר הולדה (יבמות סה ע״א–עב).

מעמד העקרים

מעמדה של האישה העקרה היה ירוד פלאים לעומת מעמד האישה בת־הבנים בחברה שהערכתה לאישה נמדדה במידה מרובה על־פי כמות הצאצאים שהעמידה,[122] והוא הדין בן זוגה. אדם שאינו בן־בנים אינו רשאי לשבת בסנהדרין,[123] והוא נמנה

117 מדה״ג לבראשית כט, לא, עמ׳ תקכ. מקבילות: בר״ר עא, ב, עמ׳ 821; ברב״ת כט, לא, עמ׳ 120; תנ״ב, ויצא, י, עמ׳ 152; לק״ט לבראשית כט, לא, עמ׳ 149; שכ״ט לבראשית שם, שם, עמ׳ 135; אג״ב מט, א, עמ׳ 97; בר״ז כט, לא, עמ׳ רלד; יל״ש, תהלים, רמז תתפח; יל״מ לתהלים קמה, אות יד, חלק שני, עמ׳ 278.

118 ברב״ת כט, לא, עמ׳ 120; מקבילה: ילמדנו, ליקוטים, ו, ויצא, יא, צח ע״ב–צט ע״א.

119 ראה לעיל, הערה 30, ועל ידה.

120 ראה לעיל, הערה 29, ועל ידה. השווה: בסקין, עמ׳ 107.

121 כתובות סב ע״ב. ראה עוד לעיל, הערה 100, ועל ידה.

122 ראה: כתובות נט ע״ב: ׳אין אשה אלא לבנים׳. מקבילה: תענית לא ע״א. על היחס השלילי לאישה העקרה בעולם הקלאסי ראה: הלוי, ערכי, ד, עמ׳ 277–279.

123 סנהדרין לו ע״ב. מקבילות: ירושלמי סנהדרין פ״ד ה״ט (כ ע״ב); תוספתא סנהדרין ז, ה (מהדורת צוקרמנדל, עמ׳ 426); שם י, יא (שם, עמ׳ 431).

ברשימת שבעת המנודים לשמים.[124] האישה העקרה הייתה ללעג אצל בני הסביבה. כבר נוכחנו לדעת, כי הבריות היו עושקות את לאה בדברים ואומרות לה, כי סופה לצאת ריקנית מיעקב.[125] על שרה נאמר בבראשית רבה, כי כל אומות העולם היו צווחין לה עקרה,[126] בפסיקתא רבתי נזכר, כי 'השילטונים והשלטוניות מחסדות את שרה וקוראים אותה עקרה',[127] ובתנחומא נזכרו 'הנשים' סתם כמוקדי לעג: ''וידעו הגוים" (יחזקאל לו, לו) אלו הנשים שהיו מביישות את שרה וקוראות אותה עקרה'.[128]

במקורות מדרשיים מובעת תרעומת מצד הקב"ה כלפי יעקב על שחרה ברחל בעקבות דבריהָ 'הבה לי בנים ואם אין מתה אנכי' (בראשית ל, ב), וב'אגדת בראשית' הוא נזכר כמי שבדבריו אלו נמצא מְחַסֵּד אותה (אג"ב נב, א, עמ' 104). בדומה לפני הדברים אשר לשרה, אף ביחס לרחל מצינו ב'מדרש הגדול', כי 'היו הכל מרננין אחריה ומחרפין אותה ואומרין אלו היתה כשרה היתה יולדת' (מדה"ג לבראשית ל, כג, עמ' תקלז). בדומה, נזכר על דבר אשת כלב, עזובה, שהייתה עקרה והיו מבזים אותה וצווחים לה בגין עקרותה: 'וכלב בר חצרון אוליד מן עזובה אינתתיה ומאי צווחין לה עזובה. מן בגלל דהוות עקרה ובזיתא וגלי קדם ה' עולבנה ואיתרווחת'.[129] על רחל נאמר ב'מדרש אשת חיל', כי הייתה מתביישת בכל יום ויום על שלא היו לה בנים,[130] וב'מדרש אשת חיל' שב'מדרש הגדול' נזכר, כי יעקב בדבריו: 'התחת אלהים אנכי' (בראשית ל, ב) ביישהּ:

> 'היתה כאניות סוחר' (משלי לא, יד), זו רחל שאמרה ליעקב 'הבה לי בנים ואם אין מתה אנכי' (בראשית ל, א). אמר לה יעקב 'התחת אלהים אנכי' (שם שם, ב), ואין תחת אלא לשון ביוש... אמר לו הקב"ה לא דייך שלא בקשת רחמים על הצדקת הזו אלא שביישתה, חייך שאני זוכרה ונותן לה בן ואינו נקרא על

124 פסחים קיג ע"ב ומקבילות. ראה עוד להלן, הסעיף 'הנימוקים לעקרות ולפקידה', בעניין תפיסת העקרות כעונש.

125 ראה לעיל, על יד הערה 117.

126 בר"ר מז, ב, עמ' 472; שם נג, ה, עמ' 559—560. על הביטויים 'צווח, צווחין' ראה: א"א הלוי, אגדות האמוראים, תל־אביב תשל"ז, עמ' 17.

127 פס"ר, וה' פקד את שרה, קעז ע"ב. ראה עוד בהמשך בסמוך (ליד הערה 128) שימוש נוסף בתיבה 'מְחַסֵּד', שמשמעותה מבייש.

128 תנחומא, וירא, יז. הגרסה המובאת היא של דפוס מנטובה שכ"ג (ד"צ: ירושלים תשל"א). בתנחומא הנדפס הגרסה היא 'האנשים'. ראה עוד: דברי א"א הלוי, שערי האגדה[2], תל־אביב תשמ"ב, עמ' 107 (להלן: הלוי, שערי). ראה גם: בר"ר נג, א, עמ' 555: ''וידעו כל עצי השדה"... (יחזקאל יז, כד) אילו הביריות... "כי אני ה'... הפרחתי עץ יבש" (שם שם, שם) זו שרה'. מקבילות ראה להלן, הערה 145.

129 שפרבר, דברי הימים א' ב, יח, עמ' 4. ראה עוד לעיל, הערה 19 ועל ידה.

130 לוין כ"ץ, מדרשי אשת חיל, עמ' 108—109; 320—328.

שמך. הדא היא 'ויזכר אלהים את רחל' (שם שם, כב) ולא אמר את יעקב (מדה"ג לבראשית כג, א, עמ' שסט).

אף ב'ספר הישר' מזכירה רחל בתפילתה את חרפתהּ כאישה עקרה:

ותתפלל רחל אל ה' בעת ההיא ותאמר: ה' אלהים, זכרני נא ופקדני נא כי עתה יגרשני אישי כי לא ילדתי לו בנים. עתה ה' אלהים שמע נא את תחנתי לפניך וראה עניי ונתת לי בנים כאחת השפחות ולא אשמע חרפתי עוד.[131]

ב'קדמוניות המקרא' נזכרו דברי חרפתהּ היום־יומיים של פנינה אל חנה (קדמוניות המקרא נ, ה, עמ' 126–127). ביחס לחנה אף נזכר כי התפללה בקול נמוך, משום שחששה כי השומעים שהתפללה ולא נענתה יחרפוהָ (שם שם, ד–ה, שם), וכי לא הגידה לאיש על תפילתה (שם שם, ה, שם).

אברהם נזכר כמי שנתכנה פִּרְדָּה עקרה, שאינו מוליד, בפי שונים, כגון אנשי דור הפַּלגה (בר"ר לה, ו, עמ' 354), רועֵי לוט (בר"ר מ, ה, עמ' 392), ועוג,[132] ובמקורות מאוחרים יותר נתכנתה שרה פִּרְדָּה עקרה.[133] אִבצן נזכר בתלמוד הבבלי כבעל בנים מרובים, אשר סירב להזמין את מנוח העקר למשתאות הרבים שערך לבניו בטיעון, כי לא יוכל זה להשיב לו כגמולו, ובתוך כך כינהו פִּרְדָּה עקרה: '... ובכולן לא זימן את מנוח אמר כודנא עקרה במאי פרעא לי' (בבא בתרא צא ע"א). חלקם של אברהם ושרה לא שפר עליהם עם התעברותה של שרה ולידת יצחק, ולא נסתתמו טענות הבריות. יש מן המקורות המזכירים, כי לאחר לידת יצחק טענו 'כל אומות העולם', כי אברהם ושרה הביאו אסופִי מן השוק.[134] על־פי מקורות אחרים טענו הבריות, כי יצחק נולד משִׁפְחַת שרה.[135] יש שהוקדם לעז זה לתקופת עיבּוּרהּ של שרה, כאשר נזכר, כי יש שהיו מלעיזים עליהם, כי שרה נתעברה מאבימלך,[136] ואחרים סברו, כי

131 ספר הישר, עמ' 144. ראה עוד לעיל, על יד הערה 116, 241, 257.

132 בר"ר נג, י, עמ' 565–566; שם צה, ז–ח בכ"י ו, עמ' 1233; ברב"ת מז, ז, עמ' 215; דב"ר א, כה, ק ע"ב; מדה"ג מז, ח, עמ' תשפט; יל"ש, וירא, רמז צד; שם, דברים, רמז תתי.

133 מה"ח לבראשית טז, ד, עמ' קלד; מדרש הביאור לבראשית שם, מובא בתורה שלמה, חלק שלישי, כרך רביעי, ניו־יורק תש"ט, עמ' 678, אות כב.

134 בבא מציעא פז ע"א; תנחומא, תולדות, ג; שכ"ט לבראשית כא, ז, עמ' 52; מדה"ג לבראשית שם, שם, עמ' שלז. לפי הנזכר במאן, א, עמ' קסט, טענו שהביאה בן 'ממקור אחר'. ראה: הלוי, ערכי, ד, עמ' 265.

135 פס"ר, כי פקד ה' את חנה, קפ ע"א; פדר"כ, שוש אשיש, עמ' 236; תנ"ב, וירא, לז, עמ' 107; ילמדנו, ליקוטים, ו, וירא, מו, עא ע"ב; ברב"ת כא, ז, עמ' 84–85; מדה"ג לבראשית שם, שם, עמ' שלו–שלז; יל"ש, וירא, רמז צג; מדרש הלל, עמ' 92.

136 תנחומא, תולדות, א; אג"ב לז, ד, עמ' 75; בר"ז כה, יט, עמ' קפג. ראה עוד: בר"ר נג, ו, עמ' 561; שכ"ט לבראשית פרק כא, עמ' 51; יל"ש, וירא, רמז צב; שם, שמואל, רמז עח; בר"ז טז, א, עמ' ק; שם יח, יד, עמ' קכח–קכט. ראה עוד: תוספות השלם, ב, בראשית יב, טו, עמ' כב, אות ט.

עיברה מפרעה.[137] כנגד ההלעזות הללו נזכר, כי הקב״ה צר את יצחק בדמות אביו.[138]

מעמד העקרות היה של עלבון מתמיד, שגבר עם יציאתן לרשות הרבים ופגישתן עם נשים בנות־בנים. הביטוי ׳עלבון׳ משמש לתיאור כללי של מצבן: ׳אלו העקרות שהן אסורות בתוך בתיהן ועלובות...׳[139] השטן, בדבריו ליצחק בדרך לעקֵדה, כינה את שרה עלובה: ׳עלוב בר עלובה כמה תעניות נתענית אמך עד שלא נולדת׳.[140] על לאה נזכר, כי ׳לפי שנתעלבה לאה נתייתרה בבנים׳.[141] כבר ראינו ביחס לעזובה, כי ׳וגלי קדם ה׳ עולבנה ואיתרווחת׳.[142]

במקורות אחדים נזכרות העקרוֹת כאסירות בתוך בתיהן, מתוך הדגמת הדברים בלאה, ופקידת העקרוֹת נתפסה כהרמתן וכהגבהתן מתוך שפלותן: ׳״ואת אסיריו לא בזה״ (תהלים סט, לד) אלו העקרות שהן אסורות בתוך בתיהם, וכיון שהקב״ה פוקדן בבנים הן נזקפות, תדע לך שכן לאה שנואת הבית הייתה וכיון שפקדה הקב״ה נזקפה׳.[143] התיבות: ׳הגבהתי עץ שפל׳ (יחזקאל יז, כד) הוסבו על שרה (תנחומא, וירא, טו), על אברהם[144] ועל חנה (אג״ב כט, ג, עמ׳ 60), ותיבות הֶמשך הפסוק: ׳הפרחתי עץ יבש׳ הוסבו על שרה.[145]

137 אג״ב לז, ה, עמ׳ 75; בר״ז כה, יט, עמ׳ קפג. נראה, כי ניתן לקשור דעות אלו עם עמדה שרווחה בקרב קבוצות שונות ולפיהָ ׳אין עקרה יולדת׳, וניתן להניח, שאף היו שסברו, ש׳אין עקר מוליד׳: ׳... א״ר ברכיה ארבע כיתות הן... ואחת אומרת אין עקרה יולדת, אמר הקב״ה יבוא אלקנה מהר אפרים, ויעיד על אשתו שהיתה עקרה וילדה...׳ — אג״ב נג, א, עמ׳ 106. מקבילות: ילמדנו, ליקוטים, ו, ויצא, כ, קג ע״א–ע״ב; שם, שם, ד, נשא, יב, יד ע״א; תנחומא, נשא, כח; תנ״ב, נשא, ל, עמ׳ 41; במ״ר יד, א, נו ע״ד; מד״א לבראשית ל, כב, עמ׳ 78; יל״ש, תהלים, רמז תשעט.

138 בבא מציעא פז ע״א; פדר״כ, שוש אשיש, עמ׳ 326; אג״ב לז, ה, עמ׳ 75; יל״ש, וירא, רמז צג; מאן, א, עמ׳ קסט. ראה עוד: בר״ר נג, ו, עמ׳ 561; יל״ש, וירא, רמז צב.

139 בר״ר עא, א, עמ׳ 821, בחילופי הנוסחאות. מקבילות: יל״ש, ויצא, רמז קכה; שם, תהלים, רמז תתב; יל״מ לתהלים סט, אות כח, עמ׳ 343; מאן, א, עמ׳ קעב–קעג.

140 תנחומא, וירא, כב. מקבילות: בר״ר נו, ד, עמ׳ 599; פס״ר, בחדש השביעי, קע ע״ב; מד״א לבראשית כב, ו, עמ׳ 52; שכ״ט לבראשית פרק כב, עמ׳ 64; יל״ש, וירא, רמז קא; מדרש ויושע, בית המדרש, א, מהדורת א׳ ילינק, עמ׳ 36.

141 לק״ט לבראשית כט, לא, עמ׳ 149. לעומת זאת, במקבילה שבמדרש ׳שכל טוב׳ נאמר עליהָ הביטוי ׳עצב׳: ׳שנתעצבה לאה בדברים נתיירתה בבנים׳ (שכ״ט לבראשית שם, שם, עמ׳ 134).

142 ראה לעיל, הערה 19, 129, ועל ידה. כלתו של רבי (כתובות סב ע״ב) כונתה ׳ענייה׳, אולם, בסיפור המעשה (בהמשך שם בכתובות), באשתו של רבי חנניה בן חכינאי, ששהתה שתים־עשרה בלא בעלה, נתכנתה אף היא ׳ענייה׳, אף־על־פי שהיו לה בנים, ואם כן נראה, שאין כינוי זה מיוחד לעקרה.

143 ראה המקורות לעיל, הערה 139.

144 בר״ר נג, א, עמ׳ 555; תנ״ב, וירא, לג, עמ׳ 106; פדר״א, נב, קכה ע״א; יל״ש, יחזקאל, רמז שנז; יל״מ למשלי כ, אות כח, יח ע״ב.

145 בר״ר נג, א, עמ׳ 555; תנ״ב, וירא, לג, עמ׳ 106; תנחומא, וירא, טו; ילמדנו, ליקוטים, ו, וירא,

עם זאת יש להזכיר, כי לעומת התיאור של העקרות כנתונות במאסר כפוי בתוך הבית מחמת הבושה, במקורות אחרים באה לידי ביטוי העובדה, כי נשים שלא היו מטופלות בבנים, עִתותיהן היו בידיהן. על הנזכר בבראשית רבה: ״ותעמד מלדת״ (בראשית כט, לה) אמר ר׳ אמי מי מעמיד רגלה שלאשה בביתה, בניה׳ (בר״ר עא, ה, עמ׳ 829), מפורש בבראשית זוטא: ׳כלומר, כשהאשה עומדת בלא בנים היא פנויה לצאת ולבא בכל עת לבית אמה ולבית קרובותיה וכשהיא יולדת בנים לא יהיה לה פנאי כל כך לצאת ותעמוד בביתה׳.[146] רעיון דומה מופיע במהדורה של ׳מדרש אשת חיל׳ מן הגניזה שפִּרסם גינצבורג: ״סדין עשתה ותמכור וחגור נתנה לכנעני״ (משלי לא, כד) ״סדין עשתה״ זו הצללפוני אמו שלשמשון שהיתה דומה לאשה שאורגית וטווה בשוק מפני שלא פרה ורבה׳.[147] גינצבורג, בהערה שם, כתב: ׳אשה עקרה יש לה פנאי לעסוק במסחר, ולכן אם של שמשון קודם שנפקדה, היתה דומה לאשה שאורגת בשוק׳.[148]

העקרוּת מתוארת במקרא, וביותר, בְמקורות ספרות האגדה לפרשיות הללו, כמגדילה את המתח, הקיים בלאו הכי, בין נשי האדם בנישואין פוליגאמיים, בין שרה להגר,[149] בין רחל ללאה[150] ובין פנינה לחנה,[151] וכפוגמת ברקמת היחסים שבין הבעל

מג, ע ע״ב; מדרש ילמדנו, בת״מ, א, וירא, נה, עמ׳ קנד; פדר״א, נב, קכה ע״א; אג״ב כט, ג, עמ׳ 60; מדה״ג לבראשית כא, א, עמ׳ שלג; יל״ש, וירא, רמז צא; שם יחזקאל, רמז שנז; יל״מ למשלי כ, אות כח, יח ע״ב.

146 בר״ז כט, לה, עמ׳ רלה. ראה עוד להלן, על יד הערה 203, ולפיו שרה הייתה יושבת בתוך ביתה ככלה בתוך חופתה.

147 מהדורה חדשה של מדרש משלי, גנ״ש, א, מהדורת גינצבורג, ניו־יורק תרפ״ח, עמ׳ 167. קטע זה הוהדר באחרונה בשנית. ראה: לוין כ״ץ, מדרשי אשת חיל, עמ׳ 263–264. השינוי היחיד ביחס לקטע זה הוא הקריאה ׳הצלל פוני׳, במקום ׳הצללפוני׳ שבנוסחת גינצבורג. נוסח דומה היה מצוי, כפי הנראה, בקטע הגניזה TS NS 111.9. ראה: לוין כ״ץ, שם, עמ׳ 254–258.

148 שם, הערה 12. ואולם, השווה כנגד זה נוסח הדרשה לפסוק זה ב׳מדרש אשת חיל׳ שב׳בתי מדרשות׳: ״מרבדים עשתה לה״ (משלי לא, כב). זו הצללפונית אמו של שמשון, שהיתה טווה ומוכרת בשוק ומגדלת את בנה, ולא עוד אלא היתה יושבת ודורשת עד שהצלילה התורה.׳ (מדרש אשת חיל, בת״מ, ב, עמ׳ קמח–קמט). ראה עוד להלן, על יד הערה 203, על האימהות שהיו עקרות, לדעה אחת — כדי לשמור על יופיין, ולדעה אחרת — כדי שיצאו רוב שנים בלא שִעבוד.

149 ראה, לדוגמה: בר״ר מה, ד, עמ׳ 451 (ראה להלן, הערה 179, ועל ידה); שם שם, ה, עמ׳ 453; שם שם, ו, עמ׳ 454.

150 ראה, לדוגמה: צוואת יששכר (ההדיר: י׳ אוסטירזיצר), הספרים החיצונים, כרך א, ספר א, מהדורת א׳ כהנא, תל־אביב תש״ך, א, א–יד, עמ׳ קפא (להלן: צוואת יששכר); קדמוניות היהודים, א, יט, ז, עמ׳ 32–33.

151 ראה, לדוגמה: קדמוניות המקרא נ, א–ג, עמ׳ 126; פס״ר, כי פקד ה׳ את חנה, קפב ע״א; מד״ש א, ח, עמ׳ 46.

לאישה. על מנוח ועל אשתו נזכר ב'קדמוניות המקרא', כי היו רָבים בכל יום[152] ובבמדבר רבה נזכר, כי האישה הייתה מתרעמת על בעלה על שלא הייתה יולדת.[153] יוסף בן־מתתיהו מזכיר, כי דעתה 'של לאה חלשה מאוד על אהבת בעלה לאחותה והיא קוותה להעלות ערכה בעיניו לאחר שתלד לו בנים. והיא התפללה על כך לאלהים בלי הפוגות. ואמנם כשילדה בן זכר, נמשך אליה בעלה' (קדמוניות היהודים א, יט, ז, עמ' 32). הוא אף מתבטא ביחס לחנה ואומר, כי חרף העובדה שלחנה לא היו ילדים הוסיף בעלה לאהוב אותה (שם ה, י, ב, עמ' 177). בגידופים שגידפה פנינה את חנה, שהובאו ב'קדמוניות המקרא', נזכרו דבריהָ: 'ואם אין לאשה בין הנשים פרי בטנה לשוא האהבה' (קדמוניות המקרא נ, ב, עמ' 126). לאה נזכרת ב'מדרש הגדול' כאומרת: 'האשה כל זמן שמוספת בנים בעלה מוסיף באהבתה' (מדה"ג לבראשית ל, יט–כ, עמ' תקלב). חילופי הדברים שבין רחל ליעקב 'הבה לי בנים ואם אין מתה אנכי. ויחר אף יעקב ברחל ויאמר התחת אלהים אנכי אשר מנע ממך פרי בטן' (בראשית ל, א–ב) הורחבו במקורות מדרשיים, והנימה העולה מתוכם מוחרפת.[154] בבראשית רבה נדרש: '"סומך ה' לכל הנופלים" (תהלים קמה, יד) אילו העקרות שנופלות בתוך בתיהם, "וזוקף לכל הכפופים" (שם שם, שם) שכיון שהקב"ה פוקדן בבנים הן נזקפות'.[155]

חֲשׂוּכֵי הבנים נחשבו כמתים, דבר שנלמד במקורות השונים בין מדברי רחל 'הבה לי בנים ואם אין מתה אנכי',[156] בין מדברי חנה 'ה' ממית ומחיה'[157] ובין מדברי שתיהן (ברב"ת ל, כב, עמ' 123). העקרים תוארו כבני אדם הרוסים, כלל שנלמד מפרשת אברהם ושרַי: 'תני כל מי שאין לו בן כאילו הוא מת כאילו הרוס... הרוס

152 קדמוניות המקרא מב, ב, עמ' 110. ראה עוד לעיל, הערה 32, 90 ועל ידן.

153 במ"ר י, ה, לז ע"א. ראה לעיל, הערה 33, ועל ידה.

154 ראה לעיל, הערה 36, ועל יד הערה 130.

155 בר"ר עא, ב, עמ' 821. מקבילות: תנ"ב, ויצא, י, עמ' 151; אג"ב מט, ב, עמ' 97; יל"ש, תהלים, רמז תתפח; יל"מ לתהלים קמה, אות יד, חלק שני, עמ' 278. ראה אף בר"ר ע, ה, עמ' 849, ומקבילות בדבר הפניית אצבע מאשימה מצד הבעל כלפי האישה העקרה בעניינים הקשורים לבית, כגון שבירת כלים. וראה עוד: הלוי, שערי, עמ' 107.

156 בראשית ל, א. נדרים סד ע"ב; עבודה זרה ה ע"א; בר"ר מה, ב, עמ' 448; שם עא, ו, עמ' 830–829; איכה רבה, מדרש רבה, ב, וילנה תרל"ח, ג, ב, כד, ע"ד–כה ע"א; תנחומא, צו, יג; לק"ט ל, א, עמ' 150; שכ"ט שם, שם, עמ' 137; בר"ז שם, שם, עמ' רלו; יל"ש, לך לך, רמז עט; שם, ויצא, רמז קכז; מא"פ, עמ' קמג; פרקי רבינו הקדוש, ספר הליקוטים, ג, מהדורת א"ה גרינהוט, ירושלים תשכ"ז, פרק הארבעה, טו, עמ' סז; מאן, א, עמ' קנח, קעג; ספר כבוד חופה, מהדורת ח"מ הורוביץ, פרנקפורט 1888, עמ' 50. בשמ"ר, שנאן, ה, ד, עמ' 155, הובא המאמר בלי פסוקי הראיה, אלא נזכר בסיום 'וכלן מקרא'. הדברים הוסבו על התיבות 'כי מתו כל האנשים' (שמות ד, יט), שכן, במקור הנדון, תיבות הראיה לכך שעני חשוב כמת.

157 שמואל א' ב, ו. תנ"ב, ויצא, יט, עמ' 156; שלש פסיקתות, בת"מ, א, עמ' רסב.

"אולי אבנה ממנה" (בראשית טז, ב) ואין בונין אלא ההרוס'.[158] אברהם ושרה העקרים תוארו במקורות אחדים כהרוסים: '"וידעו כל(!) הגוים" (יחזקאל לו, לו)... "אני ה' בניתי הנהרסות" (שם שם, שם) זה אברהם ושרה שהיו הרוסים' (פס"ר, וה' פקד את שרה, קעז ע"ב); '"וידעו הגוים" (יחזקאל לו, לו) אלו הנשים שהיו מביישות את שרה וקוראות אותה עקרה. "כי אני ה' בניתי הנהרסות" (שם שם, שם) שהיתה נהרסת שנאמר "ואברהם ושרה זקנים באים בימים"' (בראשית יח, יא. — תנחומא, וירא, יז); '"בניתי הנהרסות" אותה שכתיב בה "חדל להיות לשרה אורח כנשים"' (אג"ב כח, ד, עמ' 58).

המקורות מתארים את צערם ויגונם הפנימיים הן של הנשים והן של הגברים העקרים.[159] כבר ב'קדמוניות המקרא' נזכרו מנוח ואשתו כמי שהיו עצובים מאוד בשל עקרותם, כשמנוח הביע את החשש שימות בלא בן (קדמוניות המקרא מב, א–ב, עמ' 109–110). יוסף בן־מתתיהו מתאר את מנוח שהיה מֵצר על התהלכוֹ עירירי (קדמוניות היהודים ה, ח, ב, עמ' 171). לדברי בן־מתתיהו, הייתה חנה מתפללת לאלהים מתוך 'עצבונה שאין לה בנים' (שם שם, י, ב, עמ' 177). לפי הנזכר ב'קדמוניות המקרא': 'ובהתפללה ראה עלי הכהן כי נתעצבה אל לבה' (קדמוניות המקרא נ, ו, עמ' 127). בשמות רבה מתוארת חנה כמי שהייתה מצטערת הרבה (שמ"ר יט, י, לו ע"א), ובבבלי כמי שהיתה לבה מר עליה ביותר (ברכות ל ע"ב). על רחל וחנה נאמר שהיו רעבות לבנים.[160] כללית, תוארו העקרוֹת כנשים 'מעיקות',[161] וכמי ש'ליבן נופל עליהן'.[162] צערם של שרה ואברהם עולה ממקורות שונים. על שרה נאמר שהתענתה תעניות רבות ושהתפללה רבות לבנים. דברים אלו הושמו בפי השטן, בדבריו ליצחק בדרך לעקֵדה: 'כמה תעניות נתענית אמך וכמה תפלות

158 בר"ר מה, ב, עמ' 448. מקבילות: מד"א לבראשית טז, א, עמ' 35; לק"ט טז, ב, עמ' 72; בר"ז שם, שם, עמ' קא; יל"ש, לך לך, רמז עט. ראה עוד: פרנקל, עמ' 105; אין לקבל את גישתו של נ' רובין, ראשית החיים, טקסי לידה, מילה ופדיון־הבן במקורות חז"ל, תל־אביב תשנ"ה, עמ' 38, שהֵסב מאמר זה על מי שיש לו בנים ולא בנות, שהרי פסוקי הראיה והֶקשר הדברים מוכיחים אחרת.

159 במקרא תואר מצבן הנפשי של רחל ('הבה לי בנים ואם אין מתה אנכי' [בראשית ל, א]) ושל חנה ('והיא מרת נפש' [שמואל א' א, י]). ראה עוד דנאי, עמ' 62: 'המקרא אינו מציג את הגברים כמשועים לילדים מנשותיהם החוקיות, אלא לאחר שהנשים מדרבנות אותם'.

160 רחל: בר"ר עב, א, עמ' 836; מדה"ג לבראשית ל, כב, עמ' תקלד; תנחומא, ויצא, ז; ברב"ת ל, כב, עמ' 123; מד"ש ה, יא, עמ' 61; יל"ש, ויצא, רמז קכח; שם, שמואל, רמז פד; מאן, א, עמ' קעג. חנה: מד"ש ה, י, עמ' 61; יל"ש, שמואל, רמז פד; שלש פסיקתות, בת"מ, א, עמ' רס.

161 בר"ר עא, ז, עמ' 830–831. מקבילות: תנ"ב, ויצא, יט, עמ' 156; שכ"ט לבראשית ל, ב, עמ' 137; בר"ז, שם, שם, עמ' רלו; יל"ש, ויצא, רמז קכח; שם, איוב, רמז תתקז.

162 מדה"ג לבראשית כט, לא, עמ' תקכ. במקבילות השונות לקטע (ראה לעיל, הערה 117) התיבות האלה אינן מופיעות.

נתפללה עד שלא באת...'[163] על אברהם נאמר ב'ספר היובלים', שבשל העובדה שלא היו לו בנים, התעצב על פרידת לוט ממנו (ספר היובלים, יג, יח, עמ' רנ). בנימוקים לפקידת העקרים והעקרות, נזכרו המלאכים כמסנגרים על אברהם ותובעים את פקידתו: 'אמרו המלאכים רבונו של עולם אילו הולכות ישינות עם אביהן בעילה אחת ומעמידות ממזרים בעולם. והצדיק הזה מצטער כל השנים הללו. בדין הוא שיפקד'.[164] ובדומה לכך, נזכר ב'אגדת בראשית': '... זה אברהם, שעשה כמה שנים מצטער עד שלא תלד שרה, אעפ"כ לא הניחו' (אג"ב כח, א, עמ' 56). בדבר לאה נאמר 'שנתעצבה... בדברים'.[165] הקב"ה 'ראה... בצרתה של לאה' (פדר"א, לו, פד ע"א) ובצערה של רחל (תנחומא, ויצא, ט), ומתוך כך פקדן. על בלהה, שפחת רחל, נאמר שהצטערה עם רחל על עיקורה: 'והנה בלהה כי היתה מצטערת ומתבהלת על עקירת גבירתה'.[166]

לעומת תיאורי העצב הללו, יש להזכיר, כי לפי הנאמר בפסיקתא רבתי, הרי אלקנה הזכיר את שרה, רבקה ורחל, שהתנהגותן לא הרחיקה לכת עד כדי התנהגותה של חנה, והן הצליחו לשמור על עצמן ולתפקד אף במצבן.[167] שרה, כמתואר בבראשית רבה, לא התיאשה מן האפשרות שתלד: 'חזרה שרה ואמרה מה אנא מובדה סברי מן בריי חס ושלום לית אנה מובדה סברי מן בריי אלא "ואני בה' אעלוזה אגילה באלהי ישעי"' (חבקוק ג, יח).[168] ב'לקח טוב' נזכר בהזכרה יחידאית, כי שרה 'כל שנותיה עברה בשמחה ובששון' (לק"ט לבראשית כג, א, עמ' 103).

חנה, כמוזכר ב'קדמוניות המקרא', שקטה מיגונה עם בשורתו של עלי אליָה, כי תפילתה נשמעה (קדמוניות המקרא נ, ז–ח, עמ' 127). ב'ספר היובלים' מתוארת שמחתם של אברהם ושרה, אחרי ששרה הרתה, בעקבות בשורת המלאכים אליהם, כי יצחק יהיה זרע קודש וכי אברהם יוליד עוד שישה בנים (ספר היובלים טז, טו–יט, עמ' רנה–רנו). אברהם נזכר כמי ששמח והודה לקב"ה 'כי ראה בנים ולא מת ערירי' (ספר היובלים יז, ב, עמ' רנז). אנו שומעים על שמחתה של שרה עם הַגיע בשורת

163 פס"ר, בחדש השביעי, קע ע"ב. מקבילות, ראה לעיל, הערה 140. על מוטיב התפילה והעקרות, ראה בהמשך הדברים.

164 פס"ר, וה' פקד את שרה, קעו ע"א. מקבילה: פסיקתא חדתא, עמ' 62. ראה עוד להלן, הערה 181, 188, 199, 213, ועל ידן.

165 שכ"ט לבראשית כט, לא, עמ' 134. ראה עוד לעיל, הערה 141.

166 תורה שלמה, חלק חמישי, כרך שישי, ניו־יורק תשי"ב, עמ' 1175, אות פג, בשם שכ"ט ואיננו שם. ראה עוד: מדה"ג לבראשית ל, כב, עמ' תקלז ומנחת יהודה בר"ר, עמ' 847, לשורה 7 מעמ' 846, המזכיר את הנאמר בקרובה לראש השנה: '... צבה לקחתה לו ונתבהלה ופללה רבים בעד התוחלה פדותה...'

167 פס"ר, כי פקד ה' את חנה, קפב ע"א, ראה לעיל, הערה 36.

168 בר"ר נג, ג, עמ' 556. מקבילות: תנ"ב, וירא, לא, עמ' 105; יל"ש, וירא, רמז צא; שם, חבקוק, רמז תקסה. השווה עוד להלן, הערה 183.

הפקידה: ''ואני בה' אעלוזה'' (חבקוק ג, יח) במה שהבטיחני על ידי המלאכים "אבל שרה אשתך'' (שם יז, יט).[169] ב'ספר הישר' מסופר, כי אברהם עשה משתה ביום הִגמל את יצחק. 'ויבואו שם ועבר וכל גדולי הארץ... וגם תרח... ונחור... וישמחו מאד בשמעם כי הולד בן לשרה...וישמחו תרח ונחור עם אברהם' (ספר הישר, עמ' 110). השמחה עם הולדת יצחק הִקיפה אף חוגים רחבים יותר, אותם עקרות, חירשים וסומים שנפקדו עם שרה,[170] ולא עוד אלא 'שבשעה שנולד יצחק היו הכל שמחים. שמים וארץ חמה ולבנה כוכבים ומזלות'.[171] בתוך המשתה שערך אברהם הייתה שרה משבחת 'להקב"ה ואמרה ברוך המקום שנתן לי בן הראוי לירש את אביו' (שכ"ט לבראשית כא, ט, עמ' 53). אברהם, אשר שמח בבנו ושימח אחרים, מוזכר כדוגמה לקב"ה בבואו לשמח את ירושלים: 'והרי הדברים קל וחומר ומה אם בשר ודם שמח ומשמח את הכל, כשיבוא הק' לשמח את ירושלם על אחת כמה וכמה'.[172]

הנימוקים לעקרות ולפקידה

סיבות מסיבות שונות ניתנו בספרות האגדה לשאלת הגורמים לעקרות ולפקידה, מהן שהובאו במקורות כוללניים, הנדרשים לעקרות של יותר מדמות אחת, ומהן במקורות פרטניים, הנוגעים לדמויות מסוימות ובמידה המרובה ביותר על אודות שרה. המקורות בעניין שלפנינו אינם נוגעים לכל הדמויות שיוחסה להן עקרות, כי אם לשרה ואברהם, רבקה, רחל, לאה, אשת מנוח, רות, בועז, חנה והשונמית. המקרא מתאר את התופעה הכללית של העקרות כעונש,[173] ומזכירה כעונש במקריהן של נשי בית אבימלך ואמהותיו ומיכל בת שאול, אך הוא עובר בשתיקה על נימוקים אפשריים לעקרות שאר הדמויות. בדומה לפני הדברים במקרא, יש מן המקורות שאמנם נדרשים לקשר שבין מעשה האדם לבין העקרות, אך בד בבד קיימת מגמה לבטל ולדחות השקפה מעין זו, והאגדה מצביעה על נימוקים אחדים הנדרשים להֶיבטים החיוביים הכרוכים בעקרות ומַפנים את שימת הלב אף לתועלת ולטובה

169 פס"ר, וה' פקד את שרה, קעה ע"א. מקבילות: בר"ר נג, ג, עמ' 556; תנ"ב, וירא, לא, עמ' 105; יל"ש, וירא, רמז צא; שם, חבקוק, רמז תקסה. השווה לעיל, הערה 168, ועל ידה.

170 ראה לעיל, הערה 18, ועל ידה.

171 תנחומא, תולדות, ב. מקבילה: ילמדנו על ב' סדרים של ספר בראשית, גנ"ש, א, עמ' 53.

172 פדר"כ, שוש אשיש, עמ' 326, 327–328. מקבילות: שהש"ר א, ג, ב, ח ע"א–ע"ב; מדה"ג לבראשית כא, ז, עמ' שלז; יל"ש, בראשית, רמז טז. עוד על הַקֶשר בין פקידת עקרות לבין בניינה של ירושלים לעתיד לבוא ראה: שהש"ר א, ג, ב, ח ע"א–ע"ב; תנחומא, וירא, טז; אג"ב נג, ג, עמ' 106; מדרש הלל, עמ' 93–94. ראה עוד: קאלאוויי, עמ' 66–90; 107–113; 135; קוק, עמ' 133–151.

173 שמות כג, כו; דברים ז, יד; תהלים קכז, ג.

שהַצמיחה העקרות לנוגעים בדבר. כן מצויות סיבות שונות הבאות לקשור את מצב העקרות בגורמים חיצוניים, שאינם תלויים בדמויות הנדונות. ייתכן, שחכמים ביקשו להרחיק את העמדה המזקיקה את העקרות למעשי האדם, כדי שלא לפגוע בדמות האבות והאימהות.[174]

ב'ספר חנוך' הובעה הדעה הכללית, כי העקרות היא עונש לאישה על חטאיה: 'ועקרות לא נתנה לאשה כי אם בגלל מעשי ידיה תמות בלי בנים'.[175] את תפיסת העקרות כעונש אנו פוגשים במקורות בפרטות במקריהם של שרה ואברהם, רחל, מנוח ואשתו. זיקה שכזו בין עקרות לבין חטא מופיעה ב'קדמוניות המקרא' בדברי אשת מנוח, אשר התפללה למען יתברר במי תלויה אשמת העקרות, בה או בבעלה. 'הנה אתה ה' אלהי כל בשר, גלה לי אם לבעלי אם לי לא נתן להוליד בנים, או למי נתן לעשות פרי, למען יאנח בעוונותיו על אשר נמנע ממנו, וישאר בלי פרי, ואם משנינו נמנעה גם זאת גלה לנו למען נסבל את עוונותינו ונחריש לפניך' (קדמוניות המקרא מב, ב, עמ' 110). רחל מתוארת כמי שסברה, כי עקרותה מצביעה על שאינה צדקת לעומת לאה בת־הבנים. '"ותקנא רחל" (בראשית ל, א), אלא מלמד שקנתה במעשיה הטובים, אמרה אילולי שהיא צדקת היתה יולדת'.[176] ראיית פקידה כמבטאת זכות, ולא חטא, עולה אף מן הנאמר במקומות נוספים בבראשית רבה: '"ותאמר רחל דנני אלהים" וגו' (בראשית ל, ו) דנני וחייבני דנני וזיכני, דנני וחייבני "ורחל עקרה" (בראשית כט, לא), דנני וזיכני ויתן לי בן'.[177] עֶמדה דומה הושׂמה בפי רחל בהסבר האטימולוגי של השם נפתלי: '... אמרתי אם איני כדיי ליבנות העולם ממני יבנה מאחותי'.[178] השקפה זו ביחס לרחל הושׂמה בפי אומות העולם: 'ד"א "אסף אלהים" (בראשית ל, כג). שהיו הכל מרננין אחריה ומחרפין אותה ואומרין אלו היתה כשרה היתה יולדת' (מדה"ג לבראשית ל, כג, עמ' תקלז). הטענה בדבר קשר בין עקרות לבין מעשי האדם הושׂמה בפי אומות העולם אף בעניינו של אברהם: '"אלהים עמך

174 דנאי, עמ' 62.

175 חנוך א' (ההדירו: א' כהנא וי' פייטלוביץ), הספרים החיצונים, כרך א, ספר א, מהדורת א' כהנא, תל־אביב תש"ך, צח, ה, עמ' צד.

176 בר"ר עא, ו, עמ' 829. מקבילות: לק"ט לבראשית ל, א, עמ' 150; אג"ב נב, א, עמ' 103; מדה"ג לבראשית ל, א, עמ' תקכו; יל"ש, ויצא, רמז קכז. הלשון: 'נראת צדקת ואינה צדקת, אילו היתה צדקת...' מופיעה עוד בבר"ר (עא, ב, עמ' 823) ביחס ללאה, שנאמר על אודותיהָ, כי היו הכול סונטים אותה בשל מעשה התרמית (שם, שם, עמ' 822–825). ייתכן שניתן לקשור את הנזכר ביחס לחנה כי חששה שהשומעים שהתפללה ולא נענתה יחרפוהָ (קדמוניות המקרא נ, ד–ה, עמ' 126–127) לעניין החטא.

177 בר"ר עא, ז, עמ' 831. מקבילות: תנ"ב, ויצא, יט, עמ' 156; מד"א לבראשית ל, ו, עמ' 77; לק"ט לבראשית שם, שם, עמ' 150; שכ"ט לבראשית שם, שם, עמ' 137–138; מדה"ג לבראשית ל, ה–ו, עמ' תקכז; בר"ז שם, ו, עמ' רלז; יל"ש, ויצא, רמז קכז.

178 בר"ר עא, ח, עמ' 832. מקבילות: שכ"ט לבראשית ל, ח, עמ' 138; מדה"ג לבראשית ל, ז–ח, עמ' תקכח; בר"ז שם, ח, עמ' רלז; יל"ש, ויצא, רמז קכז.

בכל אשר אתה עשה" (בראשית כא, כב) לפי שהיו אומות העולם א' אילו היה צדיק לא היה מוליד, וכיון שהוליד אמרו לו "אלהים עמך בכל אשר אתה עשה"' (בר"ר נד, ב, עמ' 577). דברים דומים הושמעו מפי הגָר, שביקשה לעלוב בגבירתה, אך על־פי הנזכר בבראשית רבה שרה עצמה זִלזלה בתפיסה זו שהועלתה.

ובאות מטרונות לשאול בשלומה, ושרה אומרת להן צאו ושאלו בשלום עלובה זו, והיתה הגר אומרת להן שרי גברתי אין סתרה כגלויה, נראת צדקת ואינה, אלו היתה צדקת ראו כמה שנים לא עיברה, ואני בלילה אחד עיברתי, והיתה שרה אומרת עם דא אנה משגחא מיסב ומיתן, הלווי עם מרה.[179]

לעומת זאת, ב'ספר הישר' מייחסת שרה את הֵריונהּ של הגר למעשיהָ הטובים: 'ותרא שרי כי הרתה הגר לאברם ותקנא בשפחתה ותאמר שרי בלבה: אין זה כי אם היא טובה ממני מאד' (ספר הישר, עמ' 96). תפיסת העקרות כעונש עולה אף מן הנאמר ביבמות, שאם אין לזוג צאצאים, הבעל הוא שלא זכה ונענש, כֵּיוון שאין האישה מצוּוָה על פריה ורביה (יבמות סד ע"ב).

ב'סדר אליהו רבה', שנזכר מכבר בעניין משכי העקרות, בניסיון לעמוד על שורשי נימוקי העקרות, הודגש שהעקרות נובעת מאהבתו של הקב"ה אותם בני אדם ומרצונו לצרפם, מתוך שנדחה נימוק אפשרי אחר, הכרוך בחטא:

פעם אחת הייתי עובר ממקום למקום ומצאני זקן אחד. אמר לי. רבי. מפני מה בעלי בתים של ישראל נעצרים על הבנים מהיות להן. אמרתי לו. בני. מפני שהקב"ה אוהבן אהבה גמורה ושמח בהן ומצרפן. כדי שירבו רחמים לפניו. אמר לי. לא. אלא מפני שיש להן טינא בלבבן ונושאין נשים בלא פרייה ורבייה. אמרתי לו. בני הרבה בעלי בתים יש לנו וחמרין הן ואין להן אלא אשה אחת ונעצרין על הבנים מהיות להן בנים. תדע לך שכן. צא למד מאבינו אברהם שהיו עקרין שבעים שנה וחמש שנים. והרבו רחמים עד שבא יצחק ושמחו בו. צא ולמד מרבקה... צא ולמד מרחל... צא ולמד מחנה... אלא תפוס מידה ראשונה שאמרתי לך מתחילה. מפני שהקב"ה אוהבן אהבה גמורה ושמח בהן ומצרפן. כדי שירבו רחמים לפניו (סא"ר, יח, עמ' 99).

אם נבחן את הנימוקים שנזכרו אשר לפקידתם של שרהִ ואברהם, לאה ורחל, נמצא, כי נמנים בהם על־דרך החיוב, עניינים הקשורים במעשיהם הטובים, קיום רצון ה' וזכויותיהם כגורמים לפקידתם. על־פי הנזכר בבראשית רבה, נפקדה שרה כתמורה

179 בר"ר מה, ד, עמ' 451. מקבילות: מד"א לבראשית טז, ג, עמ' 35; לק"ט לבראשית טז, ד, עמ' 73; שכ"ט לבראשית שם, שם, עמ' 9. ראה עוד להלן, הערה 261, ועל ידה, הדברים הנזכרים אצל מאן, א, עמ' קנח: 'היה לך לומר לפניו: שרה אשתי מה חטאת, כשאמרת לי "לך לך" (בראשית יב, א), הלא כאחד יצאנו...'

וכשכר למעשיהָ הטובים: ׳״וה׳ פקד את שרה״ (בראשית כא, א) אמר ר׳ אחא הקב״ה בעל פקדונות הוא, עמלק הפקיד אצל הקב״ה חבילות שלקוצים החזיר לו חבילות שלקוצים ״פקדתי את אשר עשה עמלק״׳ (שמואל א׳ טו, ב).[180] פקידת שרה כמבטאת את זכויותיהָ עולה אף מן הנאמר בתנחומא בובר:

> ׳וה׳ פקד את שרה׳. אמר ר׳ אלעזר בן פדת כל מקום שאתה מוצא ׳וה׳׳ הוא וסנקליטון שלו, מלמד שישב הקב״ה במשפט, ואמר למלאכי השרת ראויה היא שרה שתלד בן, והסכימו כולן ואמרו הן, וחתם הקב״ה אחריהן, זהו ׳וה׳ פקד את שרה׳ וגו׳.[181]

דינהּ של שרה, שיצאה טהורה מבית אבימלך, הושווה לדין אישה סוטה היוצאת זכאית משתיית המים המאררים: ׳אמר ר׳ יצחק כת׳ ״ואם לא נטמאה האשה וטהורה היא ונקתה ונזרעה זרע״ (במדבר ה, כח) וזו נכנסה לבית פרעה ויצתה טהורה לאבימלך ויצתה טהורה אינו דין שתפקד׳.[182] עוד נזכר ביחס לשרה, כי נפקדה בזכות ביטחונה בקב״ה כי תלד:

> חזרה שרה ואמרה מה אנא מובדה סברי מן בריי חס ושלום לית אנה מובדה סברי מן בריי אלא ׳ואני בה׳ אעלוזה אגילה באלהי ישעי׳ (חבקוק ג, יח), אמר לה הקב״ה את לא אובדת סבריך אף אנא לית אנה מובד סבריך אלא ׳וה׳ פקד את שרה׳ וגו׳.[183]

180 בר״ר נג, ה, עמ׳ 560. מקבילה: יל״ש, וירא, רמז צא.

181 תנ״ב, וירא, לד, עמ׳ 106. מקבילות: תנחומא, וארא, טז; יל״ש, וירא, רמז צא. במקבילות לקטע זה, הנוגעות לפקידת אברהם, מתוארת היזמה כיוזמתם של המלאכים. ראה: ילמדנו, ליקוטים, ו, מד, ע ע״ב; פס״ר, וה׳ פקד את שרה, קעה ע״ב–קעו ע״א. ראה עוד לעיל, הערה 164, ולהלן, הערה 188, 199, 213, ועל ידן.

182 בר״ר נג, ה, עמ׳ 560. ראה בעניין זה: ספרי, במדבר, מהדורת ח״ש הורוביץ, לייפציג תרע״ז, נשא, יט, עמ׳ 23; תוספתא סוטה ב, יג (מהדורת ליברמן, עמ׳ 155–156); סוטה כו ע״א; תנ״ב, נשא, א, עמ׳ 26; תנחומא, נשא, א; במ״ר ט, כה, ל ע״ג; שם ט, מא, לב ע״ג; לק״ט לבראשית כא, א, עמ׳ 93; בר״ז שם, שם, עמ׳ קנז; יל״ש, נשא, רמז תשד; מה״ח לבראשית כא, א, עמ׳ קנה. חנה השתמשה במוטיב הנזכר בתפילותיהָ לפקידה. ראה: ברכות לא ע״ב; מד״ש ב, ו, עמ׳ 49; פס״ר, כי פקד ה׳ את חנה, קעט ע״ב; יל״ש, שמואל, רמז עח. ראה עוד: פטאי, עמ׳ 89–90, ולהלן, על יד הערה 254. ראה גם: הלוי, ערכי, ד, עמ׳ 208.

183 בר״ר נג, ג, עמ׳ 556. למקבילות ראה לעיל, הערה 168. ואולם, השווה: תנחומא, וירא, יג, שלפיו: ׳שנתיאשה מן הבנים שכן היא תומהה ואומרת ״אחרי בלותי היתה לי עדנה״ (בראשית יח, יב). אמר הקדוש ברוך הוא הריני מודיע שתבנה׳. מקבילה: ילמדנו, ליקוטים, ו, וירא, מא, סט ע״ב. בכמה מקומות נזכרת ספקנותה של שרה: ׳״ותכחש שרה״ (בראשית יח, טו) מכאן פסלו רבותינו את הנשים מן העדות ואלולי שאמר הב״ה לאברהם שהוא נותן לו בן משרה לא היתה יולדת שלא האמינה׳. — קונדריס אחרון, עמ׳ 80, אות יד. מקבילות: מד״א לבראשית יח, טו, עמ׳ 42; מדה״ג לבראשית יח, טו, עמ׳ שב; יל״ש, וירא, רמז פב; מא״פ, עמ׳ צג.

במדרש שמואל מצינו, כי יוחסה עשיית רצון ה׳ הן לאברהם והן לשרה כנימוק לפקידתם. ׳אמרה חנה לפני הקב״ה רבון העולמים אברהם עשה רצונך ונתת לו בן למאה שנים... שרה עשתה רצונך ונתת לה בן לתשעים שנה׳.[184] מילוי ציוויו של הקב״ה ׳לך לך מארצך׳ (בראשית יב, א) הוזכר אף הוא כנימוק לפקידת אברהם: ׳פקדתי לאברהם ועשה ״וילך אברם כאשר דבר ה׳ אלהים״ (בראשית יב, ד) לפיכך פקדתיו ולבני ביתו ליתן להם מתן שכר ״וה׳ פקד את שרה״׳.[185]

על לאה נזכר, כי נפקדה בזכות עצמה באותה השעה:

> ד״א ׳כי שנואה לאה׳ (בראשית כט, לא). שנואה במעשה זמרי שעתיד לצאת ממנה... ואף על פי כן אין הקב״ה מסתכל ברעה... ולא דנה הקב״ה אלא לפי שעתה. רבי אומר הרי הוא אומר ׳כי שמע אלהים לקול הנער׳ (שם כא, יז), ומה אם שפחה שלבית אברהם לא דנה הקב״ה אלא לפי שעתה, לאה הצדקת על אחת כמה וכמה. הוי ׳וירא ה׳ כי שנואה לאה׳ במעשה זמרי, ׳ויפתח את רחמה׳ (בראשית כט, לא) בזכות עצמה פקדה לפי שעה (מדה״ג לבראשית כט, לא, עמ׳ תקכג).

ב׳ברייתא דמסכת נידה׳ נזכר נימוק כוללני המייחס את פקידתן של שרה, לאה, רחל ואשת מנוח לשמירתן דיני נידה.

> א״ר חייא בשם ר׳ חנינא בן דוסא את מוצא באמהות הראשונות שהיו משמרות את נדתן ומיד היו נענות שרה על ידי שהיתה עקרה ומקורה סתום וצדי הרחם נעולי׳ וכיון ששמרה ימי נדתה מיד נענית מאי טעמא ׳ותהי שרה עקרה׳ (בראשית יא, ל) וגו׳ ואח״כ ׳ותהר ותלד בן׳ (שם כא, ב). רחל ולאה על ששמרו את נדתן מה כתיב עליהן ׳ותהר ותלד בן׳ (בראשית כט, לב) מה כתיב ׳ויזכור אלוקים(!) את רחל׳ (שם ל, כב)... באשתו של מנוח... ועל ידי ששמרה את נדתה מיד נפקדה.[186]

משמעות הדברים היא, שלאחר ששרה נתבשרה על הולדת יצחק ופירסה נידה, שמרה נידתה ונענתה.[187] על אברהם נאמר שנפקד בזכות התערבות המלאכים

184 מד״ש ב, א, עמ׳ 47; יל״ש חבקוק, רמז תקסג.

185 פס״ר, וה׳ פקד את שרה, קעח ע״ב. הנוסח הנכון של הפסוק הוא ׳כאשר דבר אליו ה׳׳. מקבילות: מד״ת קיט, ג, עמ׳ 489; יל״ש, תהלים, רמז תתעו. ראה עוד: תורה שלמה, חלק רביעי, ניו־יורק תש״ט, עמ׳ 554, אות פח, בביאור.

186 ברייתא דמסכת נדה ב, ו, עמ׳ 19. ראה הערה קכט שם וראה גם: פרידמן, חדל, עמ׳ 100.

187 על אופייה של הברייתא, ראה: מ״ע פרידמן, ׳הרחקת הנידה והמינות אצל הגאונים, הרמב״ם ובנו ר׳ אברהם על־פי כתבי גניזת קהיר׳, *Maimonidean Studies*, I (1990), עמ׳ 3, והערה 5 [החלק העברי] ובנסמן שם. ראה עוד: ברייתא דמסכת נידה ג, ב, עמ׳ 24: ׳לא נולד יצחק עד שנתעברה שרה וראתה׳, וצריך להיות ׳עד שנתבשרה׳, כנאמר בהמשך שם בסמוך: ׳... כיון

לטובתו, מתוך שהשווהו לבנות לוט ומעשיהן: 'אמרו המלאכים רבונו של עולם אילו הולכות ישינות עם אביהן בעילה אחת ומעמידות ממזרים בעולם. והצדיק הזה מצטער כל השנים הללו. בדין הוא שיפקד "וה' פקד"'.[188] שרה והשונמית נזכרו כמי שנפקדו בזכות מידת הכנסת האורחים שנהגו: 'ויש שמתן שכרה בנים כגון שרה שאירחה את האורחים ושונמית על שקבלה את אלישע'.[189]

מלבד הנזכר עד כה, אנו שומעים, כי שרה, רחל וחנה נפקדו בזכות שנתנו את שפחותיהן לבעליהן:

בא וראה כל מי שיונה לחבירו הוא נענש תחילה. ושרה שהונת את עצמה ונטלה שכרה שאמרה לאברהם 'הנה נא עצרני ה' מלדת בא נא אל שפחתי' (בראשית טז, ב). אמר לה הקב"ה את הונית את עצמך חייך בלשון שאמרת בו אני פוקדך.[190]

'ויזכר אלהים את רחל' (בראשית ל, כב) והדין נותן שהכניסה צרתה לביתה, ר' הונא ר' אחא מש' ר' סימון 'דן יוסף ובנימן' (דברי הימים א' ב, ב) בזכות דן נפקדה רחל, בזכות דן נולד יוסף ובינימן.[191]

בדומה נזכר, כי חנה נפקדה בזכות שהכניסה את צרתה לביתה:

אמר רבי יונה בשם רבי ואחר כל השבח הזה כתב בו 'ולו שתי נשים' (שמואל א' א, ב) ולמה נטל שתי נשים. בשביל 'ויהי לפנינה ילדים ולחנה אין ילדים'.

שנתבשרה שרה ולא האמינה עד שראת נדה'. הדברים הנזכרים בברייתא דמסכת נידה הם בעקבות דרשתו של רבי מאיר שבמדרש ויקרא רבה יד, ז, שרידי ויקרא רבה מגניזת מצרים, מהדורת מ' מרגליות, ירושלים תש"ך, עמ' 45: 'ר' יהודה בר סימון בשם ר' מאיר פתח "תן חלק לשבעה וגם לשמונה" (קהלת יא, ב) "תן חל' לשב'" אלו שבעת ימי נידה "וגם לשמונה" אלו ימי מילה א' הקב"ה אם שימרת שבעת ימי הנידה כראוי אני נותן לך בן זכר ואתה מולו לשמונה'. עיין עוד: מ"ע פרידמן, 'עיונים במדרשו של ר' מאיר', תעודה, ד (תשמ"ו), עמ' 83–88 ובנסמן שם. תודתי לפרופ' מ"ע פרידמן על שהעירני על כך.

188 פס"ר, וה' פקד את שרה, קעו ע"א. מקבילה: פסיקתא חדתא, עמ' 62. ראה לעיל, הערה 164, 181, 199, 213, ועל ידן.

189 ילמדנו, ליקוטים, ה, תצא, ד, קמו ע"ב. מקבילות: תנחומא, תצא, ב; תנ"ב, תצא, ב, עמ' 34.

190 תנחומא, וירא, יד. מקבילות: פס"ר, וה' פקד את שרה, קעה ע"א–ע"ב; תנ"ב, וירא, לב, עמ' 105; ילמדנו, ליקוטים, ו, וירא, מב, ע ע"א–ע"ב. על לקיחת שפחה בקשר לעקרות ראה לעיל, הסעיף 'נשיאת האדם אישה על אשתו וגירושין בגין עקרות'.

191 בר"ר עג, ד, עמ' 848. מקבילות: שכ"ט לבראשית ל, כב, עמ' 150; יל"ש, ויצא, רמז קל. השווה: בר"ז טז, ב, עמ' קא. ראה עוד: סא"ר, כה, עמ' 138: 'לא גילגל הקב"ה והוציא את ישראל ממצרים. אלא בזכות שרה רבקה רחל ולאה. בשכר שתפסה שרה את הגר והעלתה למטתו של אברהם... בשכר שתפסה רחל את בלהה והעלתה למטתו של יעקב. בשכר שתפסה לאה את זלפה והעלתה למטתו של יעקב'.

כיון שראתה חנה שלא ילדה. אמרה אומר לו שיכניס צרתי לביתי. ומתוך זה יראה הקדוש ברוך הוא שהכנסתי צרתי לביתי ויפקוד אותי. אמר לה הקדוש ברוך הוא חייך חנה הפקדת אצלי נפשות נפשות אני משלם ליך 'כי פקד ה' את חנה' (שם ב, כא).[192]

אברהם נזכר כמי שנשכר ביצחק מפני שנענה ולקח את שפחת שרה.[193] ב'מדרש ילמדנו' נזכר, כי כל עַצמהּ של העקרוּת לא נבע מפסול באברהם או בשרה, כי אם מן הרצון לְזַכּוֹת את הגר על צדקותה: 'וכן ציער הקב"ה לאברהם ושרה ולא נתן להם בנים בשביל הגר שהיתה צדקת שתכנס לאברהם ויעמיד הימנה בן דכתיב "ושרי אשת אברם" (בראשית טז, א).[194].

ב'צוואת יששכר' נזכרה רחל כמי שנפקדה בזכות מעשה הדודאים:

וירא אז מלאך ה' אל יעקב ויאמר שני בנים תלד רחל כי בחלה במשכב בעלה ותבחר הנזר. ולולא לאה אמי מכרה במשכבו את שני התפוחים כי עתה שמונה ילדה ועל כן ילדה היא ששה ורחל ילדה את השנים כי למען הדודאים השקיף עליה ה'. כי ידע אשר למען לדת בנים בקשה לחיות עם יעקב ולא למען מלא תאותה... ובגלל הדודאים ההם שמע ה' את רחל.[195]

נימוק אחר שהועלה לפקידת רחל הוא מסירת הסימנים לאחותה. 'ד"א "ויזכור אלהים" וגו' (בראשית ל, כב) זכר הקב"ה ענותנותה של רחל שמסרה הסימנים לאחותה שנתן לה יעקב שלא קבלה לבייש אחותה'.[196] ב'אגדת בראשית' נזקפת פקידתה לתגובתו של יעקב כלפיהָ: 'התחת אלהים אני' (בראשית ל, ב).

אמר לו הקב"ה, כך אתה מחסד אותה ואומר לה 'התחת אלהים', חייך שאני מעמיד ממנה בן שיאמר לאחיו כי 'התחת אלהים אני' (שם נ, יט). הן מסיחין הדברים הללו, כביכול הקב"ה מטה אזנו ושומע, וכותב דבריהם... כיון

192 פס"ר, כי פקד ה' את חנה, קפא ע"ב. מקבילה: יל"ש, שמואל, רמז עז. השווה עוד: פס"ר, שם, קפא ע"א: '... אלא עשר שנים ששהתה עמו ולא ילדה ונטל את פנינה וילדה לו עשרה בנים'. מקבילות ברב"ת ל, כב, עמ' 140–141; יל"ש, שמואל, רמז פט.

193 פדר"כ, שמעו, עמ' 241; דב"ר, ד, ה, קח ע"ד; מדה"ג לבראשית ג, יז, עמ' קה; יל"ש, בראשית, רמז לב; שם, ירמיהו, רמז רכד.

194 ילמדנו, ליקוטים, ו, לך לך, כט, מז ע"ב. מקבילה: קונדריס אחרון, אות ט, עמ' 79. ראה גם: רבי שלום שבזי, מדרש חמדת הימים, ירושלים תשל"ז, עמ' פה: 'ולמה היתה שרה עקרה, כדי שיקח אברהם הגר ויוליד ישמעאל, שאר מזג תרח הרשע, וכשלא נשאר בו אלא מזג הטבע, הוליד יצחק כי שני מזגים באדם א' מצד האב, וא' מצד הטבע'.

195 צוואת יששכר, ב, א–ג, ה, עמ' קפא. ראה עוד: זקוביץ–שנאן, עמ' 25–26.

196 בר"ר עג, ד, עמ' 847–848. מקבילות: תנחומא, ויצא, ו; מד"א לבראשית ל, כב, עמ' 79; שכ"ט לבראשית שם, שם, עמ' 150; יל"ש, ויצא, רמז קל.

> שהרגיש הזמן הוציא את ספר הזכרון וזכרה, הוי ׳ויזכור אלהים את רחל׳ (בראשית ל, כב. — אג״ב נב, א, עמ׳ 104).

בתלמוד הבבלי נזקפה פקידתה של שרה לשינוי שְׁמָהּ, שהוא אחד הדברים המקרעים את גזר דינו של אדם:

> וא״ר יצחק ד׳ דברים מקרעין גזר דינו של אדם אלו הן צדקה צעקה שינוי השם, ושינוי מעשה... שינוי השם דכתיב ׳שרי אשתך לא תקרא את שמה שרי כי שרה שמה׳ (בראשית יז, טו), וכתיב ׳וברכתי אותה וגם נתתי ממנה לך בן׳ (שם שם, טז).[197]

יש שיוחס היעדר כושר ההולדה בגין השֵׁמות הן לאברם והן לשרַי: ׳״ויאמר אברם הן לי לא נתתה זרע״ (בראשית טו, ג) אמר ר׳ שמואל בר יצחק המזל דוחקני ואומר אברם אינו מוליד, אמר לו הקב״ה הן כדברך, אברם ושרי אין מולידים, אברהם ושרה מולידים׳.[198] כך, על־פי הנזכר בפסיקתא רבתי, פקידת אברהם באותו הזמן ביזמת המלאכים נועדה למנוע טענות לכאורה, שהתורה מזויפת:

> ׳וה׳ פקד את שרה׳ (בראשית כא, א) אמר רבי אליעזר כל מקום שנאמר ׳וה׳׳ הוא ובית דינו. שהיו המלאכים אומרים לו רבונו של עולם בדין הוא שיפקד אברהם. שאם אין אתה פוקדו עכשיו תורתך הייתה מזוייפת. היאך. אלא א״ר יהודה הלוי בשם ר׳ שלום בן שבעים שנה היה אברהם כשהסיח הקדוש ברוך הוא עמו בין הבתרים וגזר עליו ׳ידע תדע כי גר יהיה זרעך׳ (בראשית טו, יג) משיהא לך זרע בניך משתעבדים ארבע מאות שנה. וכבר קדמה התורה לבריאת העולם וכתב בה ׳ומושב בני ישראל אשר ישבו במצרים שלשים שנה וארבע מאות שנה׳ (שמות יב, מ) והיום אברהם בן מאה שנה ואם אין אתה פוקדו עכשיו אתה מזייף את תורתך. ועוד שאתה משהה בקץ בדין הוא שיפקד ׳וה׳ פקד׳.[199]

על חנה נזכר, שנפקדה בזכות האונאה של פנינה: ׳דבר אחר ״בעבור הרעימה״ (שמואל א׳ א, ו) על האלהים לטובתה. אמר לה הקדוש ברוך הוא את מתרעמת אותה עלי חייך שאין רעמים שאין אחריהם מטר מיד אני פוקדה׳.[200] על לאה נאמר, כי

197 ראש השנה טז ע״ב. מקבילות ראה: פדר״כ, ביום השמיני עצרת, עמ׳ 425. ויש להוסיף: לק״ט לבראשית טו, ג, ה, עמ׳ 68; שכ״ט לבראשית יז, טו, עמ׳ 21; בר״ז שם, שם, עמ׳ קיג.

198 בר״ר מד, י, עמ׳ 432. מקבילה: אג״ב לז, א, עמ׳ 73.

199 פס״ר, וה׳ פקד את שרה, קעה ע״ב–קעו ע״א. ראה עוד לעיל, הערה 164, 181, 188, 213, ועל ידן.

200 פס״ר, כי פקד ה׳ את חנה, קפב ע״ב. מקבילות: מד״ש א, ח, עמ׳ 46; יל״ש, שמואל, רמז עז.

הקב״ה ראה בצרתה ׳ונתן לה הריון ונחומים לנפשה׳, ופקדה.[201] וכן רחל, ׳אמר הקב״ה עד מתי תהא הצדקת הזו מצטערת בדין הוא שתפקד׳, ופקדה.[202] על־פי הנזכר ב׳פרקי דרבי אליעזר׳, השונמית נפקדה משום שהיה הדבר רצונו של הנביא, והקב״ה קיים את רצונו. ׳רבי זכריה אומר ״רצון יראיו יעשה״ (תהלים קמה, יט) עשה הקב״ה רצונו של נביא והרה וילדה׳ (פדר״א, לג, עה ע״ב).

טעמים כלליים אחדים, הנוגעים לעקרות האימהות, והמזכירים את ההֶיבטים החיוביים שבתופעת העקרות מצויים בבראשית רבה ובמקבילות לו:

> ולמה נתעקרו אמהות ר׳ לוי בשם ר׳ שילא ר׳ חלבו מש׳ ר׳ יוחנן שהקב״ה מתאוה לתפילתן ולסיחתן ׳יונתי בחגוי הסלע׳ (שיר השירים ב, יד) למה עיקרתי אתכם בשביל ׳הראיני את מראיך השמיעני את קולך׳ (שם שם, שם), ר׳ עזריה מש׳ ר׳ חננא כדי שתהיינה מתפרקדות על בעליהן בנוייהן, ר׳ הונה ר׳ ירמיה בשם ר׳ חייה בר אבא כדי שיצאו רוב שנים בלא שעבוד, ר׳ הונא ר׳ אידי ר׳ אבין בשם ר׳ מאיר כדי שייהנו בעליהן מהן שכל זמן שהאשה מקבלת עוברים היא מיתכארת ומיתאזבת שכל צ׳ שנה שלא ילדה שרה היתה ככלה בחופה (בר״ר מה, ד, עמ׳ 450–451).

מקבילות לקטע זה באות בשיר השירים רבה (ב, יד, ח, יח ע״ב–ע״ג) ובתנחומא,[203] כפי שמצויות הקבלות חלקיות לקטע.[204] בין כל המקורות הללו מצויים שינויים בשְמות האומרים זה לעומת זה. אשר לשיר השירים רבה, שעה שלפי בראשית רבה מופיעה כותרת־העל לפני המקור כולו, הרי בשיר השירים רבה מופיעה לשון זו לפני כל נימוק ונימוק. הנימוק הראשון שבבראשית רבה אינו מצוי בראש המקור, כי אם בסופו, ובראש הדברים מופיע נימוק פרטי, הנוגע לעקרותה של רבקה בלבד, נימוק הקשור אף הוא למוטיב של תפילה. הנימוק בדבר תפילה כמסייעת לפקידת עקרוּת מופיע במקבילה שבתנחומא ביֶתר פירוט. ׳אמר הקב״ה עשירות הן נאות הן אם אני נותן להם בנים אינן מתפללות לפני׳. במקבילה שבשיר השירים רבה מופיע הנימוק

201 פדר״א, לו, פד ע״א. ראה עוד לעיל, על יד הערה 165.

202 תנחומא, ויצא, ט. ראה לעיל, על יד הערה 165.

203 ראה: תנחומא, תולדות, ט, בשינויים מסוימים.

204 ראה: מדה״ג לבראשית כט, לא, עמ׳ תקכג; תנחומא, ויצא, ז; מד״א לבראשית כא, א, עמ׳ 47–48; לק״ט לבראשית טז, א, עמ׳ 72; שכ״ט לבראשית שם, שם, עמ׳ 8; יל״ש, תולדות, רמז קי; מא״פ, עמ׳ קיח. בעניין הנימוק: ׳כדי שיצאו רוב שנים בלא שעבוד׳, ראה הנזכר במד״א לבראשית כא, א, עמ׳ 47–48: ׳״וה׳ פקד את שרה״. בשעה שנתבשרה שרה שיהיה לה יצחק, היתה שרה מתפללת לפני המקום ב״ה הואיל ונתת לי זרע מדוע שיהא שעבוד גדול כזה, אמר לה הקב״ה אני אגרע מן המנין כנגד שנים שלך, וכנגד שנים של אברהם שהם ק״ץ, ולפיכך לא ישתעבדו ישראל במצרים כי אם ר״י שנה, וזהו שאמר הכתוב ״וה׳ פקד את שרה כאשר אמר ויעש ה׳ לשרה כאשר דבר״׳. וראה עוד: פרידמן, חדל, עמ׳ 99–100.

האחרון שבבראשית רבה בשינוי שֵׁם האומר ובנוסח ארוך יותר:

> רבי חוניי בשם ר׳ מאיר מפני מה נתעקרו אמהות כדי שיהנו בעליהן בנויין. שבזמן שהאשה מקבלת הריון היא מתכערת ומתעובת. תדע לך שהוא כן שכל השנים שהיתה שרה אמנו עקרה היתה יושבת בתוך ביתה ככלה בתוך חופתה. כיון שעיברה נשתנה זיוה. המד״א ׳בעצב תלדי בנים׳ (בראשית ג, טז).[205]

ב׳מדרש הגדול׳ (לבראשית כה, כא, עמ׳ תלג), וכן במקבילה לו שב׳ספר המעשיות׳,[206] מצוי קטע אחר, הנדרש לעקרוּת האימהוֹת, ובו מועלים שלושה נימוקים לעקרותן:

> תנו רבנן שאלו את הזקנים מפני מה אמהות עקרות היו, אמרו להם מפני שהן צדיקות וכשרות כדי שלא יהוא בטוחות בעצמן ויאמרו כדאי אנו שינתן לנו בנים אמר הקב״ה הריני מגשים כוחן שלא יהיו בטוחות על עצמן. ד״א מפני שהן בנות גוים עובדי עבודה זרה וכשהן קטנות מוסרין אותן לכומרין. אמר הקב״ה אם אני נותן להם בנים מיד אבותיהן יהיו משתבחין בעבודה זרה שלהן ויאמרו כדאי הוא שזכו לבנים אלא אמר הקב״ה יאכלו בשרם בשנם ויתיגעו בכל כוחן ואחר כך אני נותן להם בנים כדי שידעו שאין צורך בעבודה זרה שלהן. ד״א מפני שהקב״ה מתאוה לתפלתן שלצדיקים, שנאמר ׳יערב עליו שיחי׳ (תהלים קד, לד). ואומר ׳וערבה לה׳ מנחת יהודה וירושלם׳ (מלאכי ג, ד).

הנימוק הראשון, ניתן להתקשר מבחינה עניינית, לכל הפחות, לנימוק המופיע בתנחומא, תולדות, ט, הגם שעניינו שָׁם מוטיב התפילה, ולפיו: ׳ולמה נתעקרו האמהות... שהיה הקב״ה מתאוה לתפלתם. אמר הקב״ה עשירות הן נאות הן אם אני נותן להם בנים אינן מתפללות לפני׳. הנימוק השני מקביל מבחינה עניינית לנזכר בשיר השירים רבה, בפתח המקבילה לבראשית רבה הנזכר לעיל, אם כי הוא מוסב שָׁם על רבקה בלבד.

> ר׳ יהודה בן סימון בשם ר׳ שמעון בן אלעזר אמר מפני מה נתעקרה רבקה כדי שלא יהיו אומות העולם אומרים תפלתנו עשתה פירות שאמרו לה ׳אחותינו את היי לאלפי רבבה׳ (בראשית כד, ס). עד שהתפלל עליה יצחק ונפקדה. הה״ד ׳ויעתר יצחק לה׳ לנכח אשתו׳ (שם כה, כא).[207]

205 מוטיבים דומים, שלפיהם עיבור מביא לכיעור האישה, ראה: אבות דרבי נתן, נו״א פ״א, עמ׳ 7; יבמות לד ע״ב; בר״ר כג, ב, עמ׳ 222–223. ראה עוד: הלוי, ערכי, ד, עמ׳ 261 והערה 7.

206 M. Gaster, *The Exempla of the Rabbis*, London 1924, עמ׳ 186–187, סימן רפז [החלק העברי]. רבקה נזכרת כבת כְּמָרִים בבר״ר סה, ד, עמ׳ 715. ראה עוד להלן, הערה 236.

207 מקבילות: בר״ר ס, יג, עמ׳ 653–654; לק״ט כד, ס, עמ׳ 113; שכ״ט שם, שם, עמ׳ 84; מדה״ג

מבחינה עניינית, זהה הנימוק השלישי לנימוק הראשון שהופיע בבראשית רבה, המקשר בין עקרות לבין התאוות הקב״ה לתפילה, בשינוי פסוקי הראיה הנלווים. ואולם, שעה שבבראשית רבה נוגעים הדברים מפורשות לאימהות, הרי ב׳מדרש הגדול׳ הנוסח הוא ׳שהקב״ה מתאוה לתפלתן שלצדיקים׳ שעה שהמקבילות השונות חלוקות בעניין הזה.[208] בבראשית זוטא וכן ב׳מדרש הלל׳ מצוי נימוק נוסף, הנדרש לעקרות האימהות, ואף הוא מעלה הֶיבט חיובי שבעקרות: ׳ד״א ומה ראו האמהות להיות עקרות? אלא לפי שאין נועלין דלת אלא לפני כסף וזהב ואבנים טובות ומרגליות׳.[209]

הפקידה בעקבות תפילה

נימוקים שונים לפקידה קשורים במוטיב התפילה. הזכרנו מכבר, כי העקרות נבעה, לפי מקורות אחדים, מהתאוותו של הקב״ה, כי יַרבו לפניו בתפילה. אחת הסיבות הנזכרות לפקידת אברהם היא העובדה, שהתפלל להבראת אבימלך ובני ביתו, נימוק אשר נסמך על הקרבה שבין שתי הפרשיות הללו שבספר בראשית.[210] רעיון זה מוזכר בווריאציות שונות, ויש שהוצגו הדברים, לעתים, בעניינם של אברהם ואיוב, ככלל שלפיו כל המבקש על אחרים הוא נענה תחילה.[211] יש מקורות, שבהם מתוארת היזמה לפקידת אברהם, בעקבות תפילתו בעד אבימלך, כיוצאת מן הקב״ה,[212] ולפי אחרים, מלאכֵי השרת הם שבאו לפניו וביקשו, כי אברהם ייפקד בזכות תפילתו זו למען אבימלך ובני ביתו.[213]

לבראשית שם, שם, עמ׳ תט; יל״ש, חיי שרה, רמז קט; בר״ז כד, ס, עמ׳ קעה; מא״פ, עמ׳ קיח (ראה עוד שם, עמ׳ קכב). ראה עוד לעיל, הערה 71, ועל ידה.

208 על המקבילות לקטע זה ראה בְיֶתר פירוט לעיל, הערה 35.

209 בר״ז טז, ד, עמ׳ קא. במדרש הלל, עמ׳ 92, הגרסה היא: ׳ומה ראו אלו להיות עקרות לפי שאין פועלין לפני כסף וזהב ואבנים טובות ומרגליות׳. מהדירו של בראשית זוטא, הרב מ׳ הכהן, ציין (שם, הערה 24), כי מקורו של מאמר זה נעלם.

210 הינמן, דרכי, עמ׳ 141.

211 בבא קמא צב ע״א. מקבילות: משנת בבא קמא ח, ז; תוספתא בבא קמא ט, כט (מהדורת ליברמן, עמ׳ 48–49); פס״ר, הרנינו, קסה ע״א; תנ״ב, וירא, ל, עמ׳ 104; ילמדנו, ליקוטים, ו, וירא, מ, סח ע״ב; מדה״ג לבראשית כא, א, עמ׳ שלד; אג״ב כח, ב, עמ׳ 57; בר״ז כא, א, עמ׳ קנו–קנז.

212 תנ״ב, וירא, ל, עמ׳ 104; שם, שם, לב, עמ׳ 105; תנחומא, וירא, יד; שם, שם, טז; אג״ב כח, א, עמ׳ 57; תרגום ירושלמי לבראשית כא, א; מא״פ, עמ׳ קב; מה״ח לבראשית כא, א, עמ׳ קנה.

213 תנ״ב, וירא, לו, עמ׳ 106; פס״ר, וה׳ פקד את שרה, קעז ע״א. חוץ מן המקורות שהוזכרו, דבר תפילתו של אברהם בעד אבימלך נזכר עוד בפדר״א, כו, סב ע״א ובמדה״ג לבראשית כ, יח, עמ׳ שלב–שלג. ראה עוד לעיל, הערה 164, 181, 188, 199.

אמרו מלאכי השרת לפני הקב״ה רבונו של עולם אברהם מרפא אחרים, והוא צריך רפואה, ריפא לאבימלך ולביתו וילדו, שנאמר ׳וירפא אלהים׳ (בראשית כ, יז), ואין אתה מרפא אותו, אמר הקב״ה כדאי הוא שאתן לו בנים (תנ״ב, וירא, לו, עמ׳ 106).

אף ביחס לדמויות נשיות נזכרת התפילה כמביאה בעקבותיהָ פקידה. רות ובועז היו עקרים עד שהתפללו עליהם.[214] על לאה נזכר, כי פחדה שיעקב יגרשהּ בשל עקרותה, התפללה ונענתה.[215] על חנה נזכר, כי נפקדה בזכות השתחוויה ובזכות תפילתה. ׳... והכל בזכות השתחוויה... חנה לא נפקדה אלא בזכות השתחויה...׳[216] אף לפי הנזכר בכמה מקומות בפסיקתא רבתי תפילתה היא שזיכתה אותה להיפקד. לפי הנזכר במקום אחד, נפקדה בזכות עלייתה לבית המקדש ותפילתה בו: ׳ואף חנה על שהייתה תדירה להיות עולה ומתפללת בבית המקדש ומתחננת לפני הקדוש ברוך הוא שמע תפילתה ופקדה׳ (פס״ר, כי פקד ה׳ את חנה, קעט ע״א). לפי הנזכר במקום אחר שם, נפקדה בזכות שאמרה לפני הקב״ה שירות וזמירות:

דבר אחר ׳מושיבי עקרת הבית׳ (תהלים קיג, ט) זו חנה... שהיתה לעקרה... כדי לשמח אותה בבנים ׳אם הבנים שמחה׳ (שם שם, שם) ׳כי פקד ה׳ את חנה...׳ (שמואל א׳ ב, כא)... אמרה לו חנה רבונו של עולם מה עלי לעשות לומר לך שירות וזמירות הללו יה ׳ותתפלל חנה ותאמר עלץ לבי בה׳ רמה קרני באלהים(!)׳ (שם שם, א. — פס״ר, כי פקד ה׳ את חנה, קפ ע״ב–קפא ע״א).

התפיסה הרעיונית האומרת שצדיק גוזר והקב״ה מקיים תקֵפה אף ביחס לחנה:

׳רצון יראיו יעשה׳ (תהלים קמה, יט). מי היה. זו חנה שנתפללה לפני הקדוש ברוך הוא ולא הוציא הקדוש ברוך הוא ריקם מתפילתה. אלא שמע הקדוש ברוך הוא את תפילתה ונתן לה כל מה שביקשה הימנו.[217]

אשר לרבקה, מופיע על אודותיהָ נימוק פרטי אחד, שהוזכר מכבר, שהייתה עקרה כדי שלא יאמרו אומות העולם תפילתנו עשתה פירות.[218] האישה באותו מעשה בצידן[219] והן כלת רבי[220] נפקדו בעקבות תפילה, ותפילת התנאים — רבי אליעזר,

214 רו״ר ו, ד (ב), עמ׳ 160. ראה לעיל, הערה 12, 42–43, ועל ידן.

215 ראה לעיל, הערה 117.

216 בר״ר נו, ב, עמ׳ 597. מקבילות: תנחומא, וירא, כג; מד״ש ג, ז, עמ׳ 53; פדר״א, לא, עב ע״א; מדה״ג לבראשית כב, ה, עמ׳ שנב–שנג; יל״ש, וירא, רמז ק; שם, שמואל, רמז פ.

217 פס״ר, כי פקד ה׳ את חנה, קעט ע״ב. ראה עוד: מאן, א, עמ׳ קסט.

218 ראה לעיל, הערה 207.

219 ראה לעיל, הערה 29.

220 ראה לעיל, הערה 61.

רבי יהושע ורבן גמליאל, היא שביטלה את עקרותו של אביו של רבי יהודה בן בתירה.[221]

במקורות השונים יש הידרשות לא־מעטה לתפקיד שמילאה התפילה בחיי העקרים והעקרות. מבין העקרות שבמקרא, על רחל וחנה בלבד נאמר שהתפללו לה׳ שיוציאן מעקרותן. בניגוד לחנה, אין תוכן תפילתה (או תפילותיהָ) של רחל נפרט, אך יש לכך הֵדים בדברי הנאמר: ׳דנני אלהים וגם שמע בקלי ויתן לי בן׳ (בראשית ל, ו); ׳וישמע אליה אלהים ויפתח את רחמה׳ (שם שם, כב). מבין הגברים שנשותיהם נזכרו במקרא כעקרות, יצחק לבדו התפלל בעד אשתו. יתֵרה האגדה על המקרא ביחסה תפילות לפקידה לדמויות נוספות, הן של גברים והן של נשים.[222] אף אשר לדמויות שנזכר במקרא כי התפללו לפקידה, הוסיפה האגדה פרטים שונים ביחס לתפילותיהן.

מקורות שונים משקפים את הנאמר במקרא, כי יצחק הוא שהתפלל על רבקה. כך הם פני הדברים, לדוגמה, באותו מקור המספר שרבקה לא נפקדה עד שהתפלל עליהָ יצחק ׳שלא יהו אומות העולם א׳ תפילתינו עשת פירות׳.[223] אופי תפילתו של יצחק עולה במקורות אחדים, מתוך דרשת התיבה ׳ויעתר׳ (בראשית כה, כא) במשמעויות של ׳עושר׳, ׳חתירה׳ ו׳עתר׳. ׳״ויעתר יצחק״ וגו׳ ר׳ יוחנן וריש לקיש ר׳ יוחנן אמר ששפך תפילות בעושר, וריש לקיש אמר שהפך את הגזירה ולפום כן קריין ליה עתרה דהפיך אדרה׳;[224] ׳״ויעתר יצחק״. כמו ויחתר יצחק, מלשון מחתרת, כאדם שחותר בקיר לפתוח לו פתח... ויעתר כלומר ויחתר, כמו שיצחק מחתר פתח רחמים, כך הקב״ה שמח לעשות רצון צדיק לפתוח לו פתח רחמים׳;[225] ׳א״ר יצחק למה נמשלה תפלתן של צדיקים כעתר מה עתר זה מהפך התבואה ממקום למקום כך תפלתן של צדיקים מהפכת מדותיו של הקב״ה ממדת אכזריות למדת רחמנות׳.[226]

221 ראה לעיל, על יד הערה 44.

222 ראה: דנאי, עמ׳ 63.

223 בר״ר ס, יג, עמ׳ 653–654. מקבילות: שהש״ר רבה ב, יד, ח, יח ע״ב; מד״ת קיב, ב, עמ׳ 468; לק״ט לבראשית כד, ס, עמ׳ 113; שכ״ט לבראשית שם, שם, עמ׳ 84; מדה״ג לבראשית שם, שם, עמ׳ תט; בר״ז שם, שם, עמ׳ קעה; מא״פ, עמ׳ קיח; יל״ש, חיי שרה, רמז קט. גישה זו עולה אף ממקורות נוספים. ראה, כגון: בר״ר עא, ז, עמ׳ 831 (ראה לעיל, הערה 36); לק״ט לבראשית כה, כא, עמ׳ 119; זוהר, תולדות, קלז ע״ב (ראה לעיל, על יד הערה 91).

224 בר״ר סג, ה, עמ׳ 681. מקבילות: לק״ט לבראשית כה, כא, עמ׳ 118; יל״ש, תולדות, רמז קי; שם, רות, רמז תרח. ראה עוד בהמשך בסמוך, הערה 226, ועל ידה, פירוש נוסף של ׳ויעתר׳ מלשון עושר.

225 שכ״ט לבראשית פרק כה, עמ׳ 100. מקבילות: לק״ט לבראשית כה, כא, עמ׳ 118, 119; בר״ז שם, שם, עמ׳ קפד–קפה. ראה עוד: ד׳ שפרבר, מנהגי ישראל, ב, ירושלים תשנ״א, עמ׳ רעו.

226 סוכה יד ע״א. מקבילות: יבמות סד ע״א; מדה״ג לבראשית כה, כא, עמ׳ תלב; במ״ר י, ה, לז ע״ב; מד״א לבראשית כה, כא, עמ׳ 62; לק״ט לבראשית שם, שם, עמ׳ 118; שכ״ט לבראשית שם, שם, עמ׳ 97; בר״ז לבראשית שם, שם, עמ׳ קפד; יל״ש, תולדות, רמז קי. ראה עוד: H.Schwarzbaum, *Studies in Jewish and World Folklore*, Berlin 1968, p. 281 ובנסמן שם.

ב'אגדת בראשית' הוזכר תוכן תפילה של יצחק:

> וכיון שעמד יצחק ונטל לרבקה ונמצאת עקרה, התחיל אומר האיך אתה מקיים מה שאמרת לאברהם 'כה יהיה זרעך' (בראשית טו, ה), והרי היא עקרה, שנאמר 'ויעתר יצחק לה' לנכח אשתו כי עקרה היא' (אג"ב עג, א, עמ' 141).

יש מן המקורות המזכירים, כי יצחק נטל את רבקה, לאחר עשרים שנה, להר המוריה, שם התפלל על עקרותה, עד שנענה. 'רבי יהודה אומר עשרים שנה היתה רבקה עקרה לאחר עשרים שנה לקח יצחק והלך עמה להר המוריה למקום שנעקד שם והתפלל על ההריון ויעתר לו שנאמר "ויעתר יצחק לה' וגו"'.[227] ב'ספר הישר' נזכרת רבקה כמי שהאיצה בו ביצחק, בשנתו החמישים ותשע, שיתפלל בעדהּ כי תִּפָּקֵד, כשם שהתפלל אברהם על שרה עד שנפקדה. יצחק נענה לדבריהָ, ונטל אותה להר המוריה להתפלל. אף כאן נזכר תוכן תפילתו של יצחק, המתמצה בחששו ודאגתו שההבטחה לאברהם בדבר ריבוי זרעו לא תתקיים.[228] ב'מאור האפלה' נזכר שיצחק הלך להר המוריה, אך רבקה אינה מוזכרת. מופיע בו ב'מאור האפלה' תוכן תפילה אחר של יצחק: 'למה נאמר "ויעתר" (בראשית כא, כה) ולא נאמר ויתפלל, אלא אמר תן לי הבנים והעושר יהיה לך' (מא"פ, עמ' קכב). בהמשך שם בסמוך נזכר שרבקה האיצה ביצחק להתפלל בעדהּ, מתוך הזכרת תוכן התפילה שהייתה רוצה שיישא, אך לא ברור, אם הדברים מכוונים אף הם לתפילה בהר המוריה: '"לנכח אשתו" (שם שם, שם), אמרה ליצחק לך והתפלל עלי שתעמוד הברכה שבירך אותי לבן ולא תיהפך לקללה מפני שהוא רע שנאמר "ברכת אובד עלי תבוא"' (איוב כט, יג). בספר הזוהר לא נזכר, כי יצחק הלך להר המוריה, אך נאמר, כי הקריב קרבן לה' והתפלל בעד אשתו (זוהר, תולדות, קלז ע"א).

במקורות אחרים מצינו נטען, כי כשם שיצחק התפלל בעד רבקה, כך בה במידה הייתה רבקה מתפללת שתלד מיצחק. לדעת הינמן,[229] יש לראות בכך דוגמה להוספה על עצמאות הנשים בתחום הדתי. כמו כן, יש לראות בעובדה שאף רבקה התפללה את השתקפות דעת רבותינו, כי אין בעל הבית מייצג את המשפחה.[230] וכך נזכר בבראשית רבה: '"לנכח אשתו" מלמד שהיה יצחק שטוח כאן והיא שטוחה כאן, אמר לפני הקב"ה רבונו של עולם כל בנים שאתה עתיד ליתן לי יהיו מן הצדקת הזו,

227 פדר"א, לב, עג ע"א. מקבילות: שכ"ט לבראשית פרק כה, עמ' 100; תרגום ירושלמי לבראשית כה, כא; יל"ש, תולדות, רמז קי.

228 ספר הישר, עמ' 130. ראה עוד להלן, על יד הערה 261.

229 הינמן, דרכי, עמ' 93.

230 הינמן, שם, עמ' 118. ואולם, השווה דבריו שם, עמ' 98: '... אבל האגדה דורשת לא את "היתרות" בלבד אלא גם את ה"חסרות"... בכמה מקורות נמצא האב מיצג את כל המשפחה, בהתאם אל שלטון האב שחז"ל הגבילו אותו בהרבה; רק אברהם(!) נוסע מצרימה בר' יב, י וגו'; רק הוא שב מהר המוריה כב, יט'.

אף היא אמרה כן׳.[231] יש מן המקבילות המזכירות מפורשות את נוסח תפילתה המקבילה של רבקה: ׳אף היא אמרה כל בנים שאתה עתיד ליתן לי יהיו מן הצדיק הזה׳.[232] נוסח זה של תפילה הובא במדרש שמואל לא ביחס לרבקה ויצחק בלבד, אלא הוא הוזכר אף כנוסח ברכת עלי לחנה, וכן נזכר במדרש רות רבה כנוסח ברכת הזקנים לבועז.[233] בכתב־יד מהגניזה שפרסם מאן נזכר נוסח התפילה בשינויי לשון מסוימים:

׳ויעתר יצחק לה׳ לנכח א״ (בראשית כה, כא) בוא וראה דרכו שליצחק לא כדרכו שלאברהם, אברהם נעקרה אש׳ כמה שנים ולא בקש רחמים עליה, אבל אבינו יצחק כיון שראה את הדבר שאשתו נעקרת התחיל וביקש רחמים עליה. ׳לנכח אשתו׳. ראוי לומר ויעתר יצחק בעד אשתו, מלמד ששנהן היו מתפללין זה כנגד זו. היא היתה אמרת: רבונו שלעול׳, אם רצונך לתת לי ולד, אל תתן אילא מן הצדיק הזה. תו הוא היה אומר: רבונו שלעול׳, אם רצונך לתת לי ולד, אל תתן אילא מן הצדקת הזאת.[234]

בהמשך שם בקטע הגניזה וכן ב׳מדרש הגדול׳ הוזכרה תפילה נוספת שאמרה רבקה, שהיא העבָרה מתפילה הנזכרת בבבלי ברכות (לא ע״ב) כאחת מתפילות חנה, שעה שב׳מדרש הגדול׳ הובאו שני הדברים זה בצד זה:

תו אמרה רבקה לפני הקבה״ו: כלום בראת באדם דבר בחנם, בראת עינים לראות, אזנים לשמוע, פה לדבר. לב להבין, ידים למשש, רגלים להלך, דדים הללו למה? הלו להניק, מלמד שעלתה שנים לפני מקום ונתן לה היריון.[235]

בתלמוד הבבלי נזכר, כי הקב״ה קיבל את תפילת יצחק בשל היותו צדיק בן צדיק, אך לא קיבל את תפילת רבקה בהיותה צדיק בן רשע.[236] כנגד זאת, הן בקטע הגניזה הנזכר והן ב׳מדרש הגדול׳ נאמר, כי הַפקידה אירעה בזכות תפילת שניהם. ״׳ויעתר לו ה׳״ (בראשית כה, כא), בתפלתו, ״ותהר רבקה אשתו״ (שם שם, שם),

231 בר״ר סג, ה, עמ׳ 681. מקבילות: רו״ר ז, יד, עמ׳ 200–202; מד״ש ו, ג, עמ׳ 64; מד״א לבראשית כה, כא, עמ׳ 62; לק״ט לבראשית שם, שם, עמ׳ 118; בר״ז שם, שם, עמ׳ קפד; יל״ש, תולדות, רמז קי; שם, שמואל, רמז פח; שם, רות, רמז תרח.

232 מד״ש ו, ג, עמ׳ 64. מקבילות: בר״ז כה, כא, עמ׳ קפד; יל״ש, שמואל, רמז פח.

233 לעיל, הערה 42; רו״ר ז, יד, עמ׳ 202.

234 ׳קטעי מדרשים מכתבי־יד הגניזה׳, J. Mann & I. Sonne, *The Bible as Read and Preached in the Old Synagogue*, II, Cincinnati 1966 (להלן: מאן, ב), עמ׳ קסט–קע.

235 מאן, ב, עמ׳ קע. מקבילה: מדה״ג לבראשית כה, כב, עמ׳ תלה.

236 יבמות סד ע״א. מקבילות: מד״א לבראשית כה, כא, עמ׳ 62; יל״ש, תולדות, רמז קי. השווה עוד בר״ר סה, ד, עמ׳ 715: ׳על ידי שהיתה רבקה בת כומרים, לא היתה מקפדת על טנופת עבודה זרה׳.

בתפלתה...׳[237] אף מן הנזכר במקום אחר ב׳מדרש הגדול׳ עולה, כי שניהם היו שווים בצעקה ובתפילה:

> ד״א מהוא ׳לנכח אשתו׳ (בראשית כא, כה), מכאן אמרו חכמים זכה האב ולא זכת האם, זכת האם ולא זכה האב אין הולד מתקיים עד שיהיו שניהם שוים בצעקה ובתפלה ובתחנונים, שנאמר ׳ויעתר יצחק לה׳ לנכח אשתו׳.[238]

כן יש להזכיר, כי המקורות שהובאו, יש שעולה מהם, כי יצחק התפלל על רבקה במהלך פרק זמן מסוים, שעה שממקורות אחרים משתמע, כי התפלל בעדה רק בסוף עשרים השנים, ותֵכֶף לתפילה פקידה. מן הנזכר ׳מפני מה לא נפקדה רבקה עד שנתפלל עליה יצחק׳ (בר״ר ס, יג, עמ׳ 653–654), משמע שהתפלל בתום תקופת העקרוּת, וכן הוא ביחס ל׳ספר הישר׳, שם נזכרת רבקה כמי שהפצירה ביצחק בשנתו החמישים ותשע, כי יישא בעדהּ תפילה. כך יוצא אף ממאמר בספר הזוהַר, המפרש את הנזכר, ולפיו הקב״ה מתאווה לתפילתם של צדיקים: ׳תא חזי עשרין שנין אשתהי יצחק עם אתתיה ולא אולידת עד דצלי צלותיה בגין דקב״ה אתרעי בצלותהון דצדיקיא בשעתא דבעאן קמיה צלותהון׳ (זוהר, תולדות, קלז ע״א). לעומת זאת, על־פי הנזכר ב׳אגדת בראשית׳ ׳וכיון שעמד יצחק ונטל לרבקה ונמצאת עקרה, התחיל אומר...׳ משתמע, שמדובר היה בתפילה ממושכת. דברים דומים עולים אף ממה שמצוי בקטע הגניזה הנזכר, ולפיו: ׳נעקרת התחיל וביקש רחמים עליה׳.

המקרא מזכיר, כאמור, תפילה (או תפילות) שנשאה רחל לביטול עקרותה ולפקידתה בבנים. גם המקורות האחרים מזכירים נוסחי תפילה שונים שנשאה. ב׳צוואת נפתלי׳ נזכר נפתלי כאומר, כי בעודו רך הייתה רחל מתפללת, כי תלד בן הדומה לו: ׳ותאהבני רחל מאד כי נולדתי על ברכיה ובעודני רך ותשקני ותאמר מי יתן לי אח לך יוצא מרחמי וישוה לך. ועל כן דמה אלי יוסף בכל כתפלת רחל׳.[239] לפי הנזכר בתרגום ניאופיטי, עם הולדת נפתלי נשאה רחל תפילה, כי ה׳ ייתן לה בנים כפי שנתן לאחותה. ׳ועברת תוב וילדת בלהה אמהתה דרחל בר תניין ליעקב. ואמרת רחל בצלותא די צלית קדם ה׳ דיתן לי בנין היך מה דיהב לאחתי לחוד אשתמעת וקראת שמה נפתלי׳.[240] נוסח תפילה אחר מופיע ב׳מדרש הגדול׳, שם נזכר, כי לאחר שיעקב סירב להתפלל בעדה פנתה היא בעצמה בתפילה, ומיד נפקדה:

> ד״א זה הוא שאמר הכתוב... זו רחל ויעקב שהיו מדברין זה עם זה... אמר לה

237 מאן, ב, עמ׳ קע; מדה״ג לבראשית כה, כא, עמ׳ תלג.

238 מדה״ג לבראשית כה, כא, עמ׳ תלב. מקבילה: סדר יצירת הולד, בית המדרש, א, מהדורת א׳ ילינק, עמ׳ 156.

239 צוואת נפתלי (ההדיר: י׳ אוסטירזיצר), הספרים החיצונים, כרך א, ספר א, מהדורת א׳ כהנא, תל־אביב תש״ך, א, ז–ח, עמ׳ קצא.

240 ניאופיטי 1, עמ׳ 191, על בראשית ל, ז–ח.

וחוץ מכאן אין את מתה, אמרה לו יודעת אני שהכל מתים אלא אם אין לי בנים ממך אין לי חלק עמך... 'ויחר אף יעקב ברחל ויאמר התחת אלהים' (בראשית ל, ב), אמר לה אנטקסר במעיך ואת מידנדנת עלי, אותו השלטון שעתיד לומר במצרים כי 'התחת אלהים אני' (שם נ, יט)... והקב"ה שומע מה הן מדברין וכותב בספר זכרון... כיון ששמעה מיעקב כל הדברים הללו נתנה עצמה בתפלה ואמרה 'זכריני ה' ברצון עמיך' (תהלים קו, ד). מיד שמע הקב"ה תפלתה ונתן לה ספר זכרון שכת' בו 'ויזכר אלהים את רחל' (בראשית ל, כב).[241]

ב'ספר הישר' נזכר נוסח תפילה של רחל לפקידה שנשאה אחרי הולדת יששכר, זבולון ודינה, שאז גבר חששה, כי יגרשה יעקב, תפילה שמוזכר בה, שאכן נפקדה בעקבותיהָ:

ורחל עודנה עקרה בימים ההם. ותתפלל רחל אל ה' בעת ההיא ותאמר: ה' אלהים, זכרני נא ופקדני נא כי עתה יגרשני אישי כי לא ילדתי לו בנים. עתה ה' אלהים שמע נא את תחנתי לפניך וראה עניי ונתת לי בנים כאחת השפחות ולא אשמע חרפתי עוד. וישמע אלהים בקול רחל ויזכרה אלהים (ספר הישר, עמ' 144).

תביעתה של רחל כלפי יעקב 'הבה לי בנים ואם אין מתה אנכי' (בראשית ל, א) הובנה, כנזכר מכבר, כהפצרה מצִדה שיתפלל בעדהּ, מתוך שהיא הזכירה את יצחק שהתפלל למען פקידת רבקה אשתו. לטענת יעקב, שונים הם שני המקרים, כי שעה שליצחק לא היו בנים, הרי לו ליעקב היו. אז העלתה רחל את מקרה אברהם ושרה. יעקב השיב, כי היא אמנם צריכה ליטול דוגמה משרה, אשר הכניסה את שפחתה לביתה:

'ויאמר התחת אלהים אנכי אשר מנע ממך פרי בטן' (שם שם, ב) ממך מנע ממני לא מנע, אמרה לו כך עשה אביך לאמך. לא חגר מתניו כנגדה, אמר לה הוא לא היו לו בנים, אני יש לי בנים, אמרה לו וזקינך לא היו לו בנים וחגר מתניו כנגד שרה, אמר לה יכולה את לעשות כשם שעשת זקנתי, אמרה לו ומה עשת, אמר לה הכניסה צרתה לביתה, אמרה לו אם הדבר הזה מעכב 'הנה אמתי בלהה בא אליה' וגו' 'ואבנה גם אנכי ממנה' (שם שם, ג).[242]

241 מדה"ג לבראשית ל, כב, עמ' תקלד–תקלה. למקבילות ראה שם, הערה לשורה 17. ראה עוד: בר"ר עג, א, עמ' 845; יל"מ לתהלים צח, אות יב, חלק שני, עמ' 117; מאן, א, עמ' קעג. ראה עוד לעיל, הערה 116, 131, ועל ידן. נוסח תפילה זהּ של 'זכרני נא ברצון עמך' הוזכר אף ביחס לחנה. ראה: אג"ב כט, ב, עמ' 60, ולהלן, הערה 257.

242 בר"ר עא, ז, עמ' 831, למקבילות ראה לעיל, הערה 36.

בדרשה זו ניכרת ההידרשות לסמיכות העניינים שבין שתי הפרשיות. ב'אגדת בראשית' מוזכר טיעון אחר של רחל כלפי יעקב, בתביעתה כי יתפלל בעדה לבנים: 'ד"א "הבה לי בנים". אמרה לו אם מבקש את אני יולדת, כשבקשת עשית צאן שילדו, שנאמר "ויחמו הצאן"' (בראשית ל, לט. — אג"ב נב, א, עמ' 104).

ב'מדרש אשת חיל' שב'מדרש הגדול' נזכר הקב"ה כמבקר את יעקב על שלא נקט תפילה ועל דבריו המביישים כלפי רחל, שאף נענש עליהם.[243] לעומת זאת, על־פי הנזכר בתרגום אונקלוס ובתרגום ירושלמי הגיב יעקב נכונה בדברי חרונו כלפי רחל והוכיחהּ על שהיא ביקשה בן ממנו, ולא התפללה על כך בעצמה: 'ותקיף רוגזא דיעקב ברחל ואמר עד דאנת בעיא מיני בעי מן קדם ה' דמן קדמוי הינון בניא והוא מנע מיניך פירי מעִיא'.[244]

ב'צוואת בנימין' נזכר שהן רחל והן יעקב התפללו בעד בנים. על יעקב נאמר שבשל אהבתו הרבה לרחל, התפלל, כי תלד ממנו שני בנים, על רחל — שהייתה עקרה אחרי הולדת יוסף שתים־עשרה שנה ושהתפללה וצמה בעקבות כך עד שנפקדה פקידה נוספת: 'ורחל היתה אחרי לדתה את יוסף עקרה שתים עשרה שנה ותתפלל אל ה' ותצם ותהר ותלד אותי. כי אהב יעקב אבי את רחל מאד ויתפלל אשר יראה ממנה שני בנים'.[245] בתרגום ניאופיטי נזכר שיעקב הציע, כי הוא ורחל יחדיו יישאו תפילה לצאצאים: 'ותקף רוגזה דיעקב ברחל ואמר הא מני אנון פרי וולד מעייא הא אנא ואת ניזל ונבעי קדם ה' די מנע מניך פירי וולד מעייא'.[246] במקורות שונים נזכר שיעקב התפלל לפקידת רחל, בצד מתפללים אחרים:

> 'כי ברבים היו עמדי' (תהלים נה, יט) דאמר ר' יודן בשם ר' אייבו בהרבה תפילות נפקדה רחל, בזכותה דכת' 'ויזכר אלהים את רחל' (בראשית ל, כב), 'את רחל' בזכות אחותה, 'וישמע אליה אלהים' בזכות יעקב, 'ויפתח את רחמה' בזכות האימהות.[247]
>
> ד"א 'פדה בשלום נפשי' (תהלים נה, יט), מדבר ברחל, אמרה רחל 'פדה בשלום נפשי' בזכות מה נתן לי הקב"ה בנים, 'כי ברבים היו עמדי' על ידי שהיו יעקב ולאה מתפללים עלי, לכך נאמר 'ויזכר אלהים את רחל'.[248]

243 מדה"ג לבראשית כג, א, עמ' שסט. ראה לעיל, על יד הערה 130.

244 תרגום ירושלמי לבראשית ל, ב, וכן תרגום אונקלוס על אתר.

245 צוואת בנימין, א, ד–ה, עמ' ריא.

246 ניאופיטי 1, עמ' 189, על בראשית ל, ב.

247 בר"ר עג, ג, עמ' 846–847. מקבילות: מד"ת נה, ד, עמ' 292; מדה"ג לבראשית ל, כב, עמ' תקלז; יל"ש, ויצא, רמז קל; שם, תהלים, רמז תשעב; יל"מ לתהלים נה, אות יז, עמ' 292; מאן, א, עמ' קעג.

248 תנ"ב, ויצא, יז, עמ' 156. מקבילות: מדה"ג לבראשית ל, כב, עמ' תקלז; יל"מ לתהלים נה, אות טז, עמ' 292.

ד"א 'פדה בשלום נפשי' (תהלים נה, יט), הכתוב מדבר ברחל. אמרה רחל 'פדה בשלום נפשי', מי שנתן לי בנים. מי גרם, 'כי ברבים היו עמדי'. מלמד שהכל עסקו בתפלה עם רחל. ר' חונא בשם ר' אחא 'ויזכר אלהים את רחל', בזכות רחל. 'את', בזכות לאה. 'וישמע אליה אלהים', בזכות יעקב. 'ויפתח את רחמה', בזכות השפחות'. (מדה"ג לבראשית ל, כב, עמ' תקלו–תקלז).

תפילה לפקידה ראשונית ביחס ללאה נזכרת בדברי יוסף בן־מתתיהו האומר שהתפללה בלא הפוגות ללדת כדי למשוך את אהבת בעלה אליהָ: 'ודעתה של לאה חלשה מאוד על אהבת בעלה לאחותה והיא קוותה להעלות ערכה בעיניו לאחר שתלד לו בנים. והיא התפללה על כך לאלהים בלי הפוגות. ואמנם כשילדה בן זכר, נמשך אליה בעלה' (קדמוניות היהודים א, יט, ז, עמ' 32). בבראשית רבתי נזכרת לאה כצועקת בתפילתה לפקידה: '"כי שמע ה'" (בראשית כט, לג). שהיתה לאה מבקשת רחמים על כך. וישמע הקב"ה תפלתה, אינו אומר כי שמע אלא שהיתה צועקת' (ברב"ת לבראשית כט, לג, עמ' 140). בתרגום ניאופיטי נזכרת תפילתה כאשר עמדה מלדת, אחרי הולדת הבן הרביעי: 'ושמע ה' בקל צלותה דלאה ועבירת וילידת ליעקב בר חמשיי'.[249]

מוטיב התפילה כאמצעי לפקידה זוכה במקרא לתשומת הלב המרובה ביותר

249 ניאופיטי 1, עמ' 193, על בראשית ל, יז. תפילה מסוג אחר הקשורה בלאה נזכרת במקורות שונים, הנדרשים, בווריאציות שונות, לפשר ההזכרה שמזכיר המקרא את הולדת דינה. לפי הנאמר בברכות ס ע"א זכתה לאה שתיזכר הולדת דינה על־שום שדרשה את טובת אחותה. בעת היותה מעוברת בבן, בידעהּ שי"ב שבטים עתידים לצאת מיעקב, ביקשה שלא תהא רחל פחותה מן השפחות שילדו שני בנים כל אחת. מיד נהפכה דינה לבת (מקבילות: תנ"ב, ויצא, יט, עמ' 157; מא"פ, עמ' קמד; תנחומא, ויצא, ח; מד"א לבראשית ל, כא, עמ' 78; לק"ט לבראשית שם, שם, עמ' 153; יל"ש, ויצא, רמז קל; שם, ירמיהו, רמז רצט). במקור זה ובמקבילות לוֹ לא נזכר, כי רחל הייתה מעוברת, או שללאה היו ידיעות כשלהן, כי אכן רחל תיפָּקד בשני ולדות, אך דבר אחרון זה מונח ביסודם של דברים. לעומת זאת, לפי תרגום ירושלמי נזכר מפורשות, כי רחל הייתה מעוברת ונחלפו העוּברים שבמעיהן 'והוה יהיב יוסף במעהא דרחל ודינה במעהא דלאה. ועל דוכרנהא דרחל קדם ה' ושמיע קדמוי קל צלותה ואמר במימריה למתן לה בנין'. — תרגום ירושלמי לבראשית ל, כא–כב. ראה: א' שנאן, תרגום, עמ' 142. ראה עוד: מדה"ג לבראשית ל, כב, עמ' תקלה. לפי הנזכר בירושלמי ובמקבילות לוֹ (ירושלמי ברכות פ"ט ה"ג [יד ע"א]; בר"ר עב, ו, עמ' 845; שכ"ט לבראשית ל, לא, עמ' 148; מדה"ג לבראשית שם, שם, עמ' תקלג; יל"ש, ויצא, רמז קל; שם, ירמיהו, רמז רצט. במא"פ, עמ' קמד, נזכר ש'עמדה מדת הדין לפני הקב"ה ואמרה רבש"ע מדה כנגד מדה לפיכך נהפכה לבת'), הייתה זו רחל שהתפללה לחילוף העוּבר ממין זכר שבמעי לאה לעוּבר ממין נקבה. 'ר' בשם דבית ינאי עיקר עיבור' של דינה זכר היה מאחר שנתפללה רחל נעשית נקבה הדא היא "ואחר ילדה בת ותקרא את שמה דינה" (בראשית ל, כא) מאחר שנתפללה רחל נעשית נקבה'. במקבילה אשר בבר"ר נזכר, כי רחל היא שהתפללה לחילוף המינים, אך זאת לאחר לידת יוסף, בדבריהָ 'יוסף ה' לי בן אחר'. '"ואחר ילדה בת", אמר להם עיקר ברייתה שלדינה זכר היה ומתפילת רחל שאמרה "יוסף ה' לי בן אחר" (בראשית ל, כד) נעשת נקבה'.

ביחס לחנה, ואף במקורות סִפרוּת האגדה זכה הוא להידרשוּת שעה שהוזכרו נוסחי תפילה אחרים שנשאה.[250] ב'קדמוניות המקרא' נזכר נוסח תפילה שלה:

ותתפלל חנה ותאמר: הלא אתה ה' בוחן לבות כל הדורות לפני יצרך את העולם. ומי יולד ברחם פתוח או מי ימות ברחם סגור אם אינך רוצה? ועתה תעלה תפלתי לפניך היום ולא ארד מפה ריקה כי אתה ידעת את לבבי איך הלכתי לפניך מימי נעורי (קדמוניות המקרא נ, ד, עמ' 126).

תפילתה נערכה בקול נמוך ובבכי, מפני חששהּ שהשומעים, כי התפללה ולא נענתה, יחרפוּהָ.[251] לאחר ששאלהּ עֵלִי לפשר מועקתהּ, היא ציינה לפניו פאראפראזה של תפילתה, ומְעַניין להזכיר, שיש שינויים בין השניים. 'ויאמר לה עלי הכהן: הגידי לי את חרפתך. ותאמר לו: אני אשת אלקנה ויען כי סגר אלהים את רחמי התפללתי לפניו כי לא אלך אליו מן העולם הזה בלי פרי ולא אמות בלי אשר תהיה לי דמות'.[252] בבבלי ברכות, ובמקבילות לו, הוזכרו ארבעה נוסחי תפילה שאמרה, שלושה מהם לקוחים מעולמה של האישה:

אמרה חנה לפני הקב"ה רבש"ע מכל צבאי צבאות שבראת בעולמך קשה בעיניך שתתן לי בן אחד משל למה הדבר דומה...[253] א"ר אלעזר אמרה חנה לפני הקב"ה רבש"ע 'אם ראה' (שמואל א' א, יא) מוטב ואם לאו תראה, אלך ואסתתר בפני אלקנה בעלי וכיון שמסתתרנא משקו לי מי סוטה ואי אתה עושה תורתך פלסתר שנאמר 'ונקתה ונזרעה זרע' (במדבר ה, כח).[254] 'בעני אמתך אל תשכח את אמתך ונתת לאמתך' (שמואל א' א, יא) א"ר יוסי בר' חנינא ג' אמתות הללו למה אמרה חנה לפני הקב"ה רבש"ע שלשה בדקי מיתה בראת באשה ואמרי לה שלשה דבקי מיתה ואלו הן נדה וחלה והדלקת הנר כלום עברתי על אחת מהן.[255] 'וחנה היא מדברת על לבה' (שם שם, יג)

250 לעומת הגישה החיובית כלפי תפילת חנה, השווה עמדה שלילית כלפיהָ הסוברת שעל־ידי שהִרבתה בתפילה קיצרה ימיו של שמואל (ירושלמי ברכות פ"ד ה"ה [ז ע"ב]; שם תענית פ"ד ה"א [סז ע"ג]; מד"ש ב, ט, עמ' 50; שם ג, ג, עמ' 52; מכיר בר אבא מרי, ילקוט המכירי על משלי, מהדורת י' בדאהב, ירושלים תרפ"ז, משלי ב, כג, עמ' לא; יל"ש, שמואל, רמז עה).

251 קדמוניות המקרא, שם, ד–ה, עמ' 126–127. השווה עוד: 'ולא הגידה לאיש על תפילתה' (שם נ, ח, עמ' 127).

252 שם, שם, ג–ח, עמ' 126–127.

253 ברכות לא ע"ב. מקבילות: פס"ר, כי פקד ה' את חנה, קעט ע"ב; יל"ש, שמואל, רמז עח; משנת ר' אליעזר, פרשה שנייה, עמ' 29.

254 ברכות שם. מקבילות: פס"ר, שם; מד"ש ב, ו, עמ' 49; יל"ש, שמואל, רמז עח. ראה עוד לעיל, הערה 182.

255 ברכות שם. נוסח הפסוק בשמואל הוא: 'בעני אמתך וזכרתני ולא תשכח את אמתך, ונתתה לאמתך'. מקבילות: מד"ש ב, ו, עמ' 49; יל"ש, שם, שם. השווה עוד נוסח תפילה דומה של

אמר רבי אלעזר משום רבי יוסי בן זמרא על עסקי לבה אמרה לפניו רבונו של עולם כל מה שבראת באשה לא בראת דבר אחד לבטלה עינים לראות ואזנים לשמוע חוטם להריח פה לדבר ידים לעשות בהם מלאכה רגלים להלך בהן דדים להניק בהן דדים הללו שנתת על לבי למה לא להניק בהן תן לי בן ואניק בהן.[256]

נוסח אחר של תפילה שבגינהּ נזכר שנפקדה, מצוי ב'אגדת בראשית':

כיון שראתה חנה את כל ישראל אמרה לפני הקב"ה, רבון כל העולמים הרי שעה שתתרצה לי. 'זכרני ה' ברצון עמך פקדני בישועתך' (תהלים קו, ד), ושני דברים שאמרה עשה הקב"ה שתיהן היא אמרה 'זכרני ה'' ועשה שנאמר 'ויזכרה ה'' (שמואל א' א, יט). היא אמרה 'פקדני בישועתיך'. ועשה, שנאמר 'כי פקד ה' את חנה' (שם ב, כא).[257]

בעניין זה יש להזכיר, כי מצויה גישה שלפיהָ יש לִראות מגמה חיובית בהכעסת פנינה את חנה, כדי לעורר בחנה מודעות־יתר למצבהּ, ולדרבנה להתפלל. 'א"ר לוי שטן ופנינה לשם שמים נתכוונו... פנינה דכתיב "וכעסתה צרתה גם כעס בעבור הרעימה"' (שמואל א' א, ו).[258]

השטן בדבריו ליצחק בדרך לעקֵדה, אומר על שרה שהתפללה רבות לבנים:

עם שיצחק מהלך עם אביו מה עשה השטן. בא ועמד לו לימינו של יצחק. אמר לו... כמה תעניות נתענית אמך וכמה תפילות נתפללה עד שלא באת לה והזקן הזה נשתטה מזקנותו...[259]

עם זאת, בניגוד לדמויות עקרוֹת אחרות, לא מצינו במקורות השונים נוסחי תפילה שנשאה שרה. אברהם עצמו מוצג במקורות שונים כזה שהתפלל בעד שרה לביטול עקרותה. בבראשית רבה נזכרת רחל כאומרת ליעקב, כי בניגוד אליו, התפלל זקנו אברהם בעד שרה אשתו כי תלד:

'ויאמר התחת אלהים אנכי אשר מנע ממך פרי בטן' (בראשית ל, ב) ממך מנע

אסתר במדרש תהלים כב, טז, עמ' 188. מקבילות יל"ש, תהלים, רמז תרפה; יל"מ לתהלים כב, אות ד, עמ' 148.

256 שם, שם. פס"ר, כי פקד ה' את חנה, קפ ע"א; יל"ש, שם, שם. ראה עוד לעיל, הערה 235, ועל ידה, הַחלת מוטיב זה על רבקה. ראה עוד: קאלאוויי, עמ' 129.

257 אג"ב כט, ב, עמ' 60. מקבילות: פס"ר, כי פקד ה' את חנה, קעט ע"ב; יל"ש, שם, שם. השווה עוד לעיל, על יד הערה 116, 131, 241, נוסח תפילה דומה של רחל.

258 בבא בתרא טז ע"א. מקבילות: מדה"ג לבראשית כב, א, עמ' שמח; יל"ש, שמואל, רמז עז; שם, איוב, רמז תתקצג.

259 פס"ר, בחדש השביעי, קע ע"ב. מקבילות ראה לעיל, הערה 140.

ממני לא מנע, אמרה לו כך עשה אביך לאמך, לא חגר מתניו כנגדה, אמר לה הוא לא היו לו בנים, אני יש לי בנים, אמרה לו וזקינך לא היו לו בנים וחגר מתניו כנגד שרה, אמר לה יכולה את לעשות כשם שעשת זקנתי, אמרה לו ומה עשת, אמר לה הכניסה צרתה לביתה...[260]

מקור זה איננו מציין אימתי התפלל אברהם בעדה, אם בתחילת עקרותה אם בסופה. מן הנאמר ב'אגדת בראשית' עולה, כי כבר ב'ברית בין הבתרים' ביקש אברהם מה' שיפקוד את שרה:

'וה' פקד את שרה כאשר אמר' (בראשית כא, א), מה אמר, אלא ראה מה כתיב 'ויוצא אותו החוצה' (שם טו, ה) וגו', העלה אברהם לשמים, שאין חוצה אלא שמים... כיון שהעלה אותו לשמים, אמר לו הסתכל מה יש למטה, שנאמר 'הבט נא השמימה' (שם שם, שם), הרי שהיה למעלה מן הכוכבים, שאין הבט אלא מלמעלה למטה, שכך ישראל אומרים להקב"ה הבט משמים וראה, אף אברהם העלה אותו למעלה מן הכוכבים ואמר לו 'הבט נא השמימה', אמר לו אברהם רבונו של עולם את מתפלל עלי ואומ' לי 'הבט נא השמימה', ואני מסתכל לפיכך כביכול שמסתכל למטה, ותקיים מה שאמרת לשרה 'שוב אשוב אליך' וגו' (שם יח, י), שנאמר 'אלהים צבאות שוב נא הבט משמים וראה ופקד גפן זאת' (תהלים פ, טו), ואין גפן אלא שרה, שנאמר 'אשתך כגפן פוריה' (שם קכח, ג) וגו', אמר לו הקב"ה ואני פוקד ומקיים מה שאמרתי, 'וה' פקד את שרה' (אג"ב כח, ד, עמ' 58).

ב'ספר הישר' נזכר שרבקה ביקשה מיצחק, בשנת החמישים ותשע לחייו, כי יתפלל בעדה, כשם שאברהם התפלל על שרה עד שנפקדה:

ויהי בשנת תשע וחמישים שנה לחיי יצחק בן אברהם, ורבקה אשתו עודנה עקרה בימים ההם. ותאמר רבקה אל יצחק: הלא שמעתי אדוני כי גם שרה אמך היתה עקרה בימיה עד אשר התפלל עליה אדוני אברהם אביך, ותהר לו. עתה עמוד והתפלל אל האלהים גם אתה, וישמע תפלתך ויזכור אותנו למען חסדיו. ויען יצחק את רבקה אשתו לאמר: כבר התפלל עלי אברהם אבי אל אלהינו להרבות זרעי, עתה ממך היתה העקרות הזה אלינו. ותאמר לו רבקה: אך עתה קום והתפלל עלי גם אתה, וישמע ה' את תפילתך, ונתן לי בנים (ספר הישר, עמ' 130).

על שרה נאמר ב'מדרש חדש על התורה' שבאה בטרוניה אל אברהם על שלא התפלל

260 בר"ר עא, ז, עמ' 831. למקבילות ראה לעיל, הערה 36. על אברהם נזכר, כי היה 'מתפלל לעקרות והן נפקדות, על החולים ומתרפאים...' — בר"ר לט, יא, עמ' 376.

שיהיו לו בנים ממנה, ובתוך כך מזכירה היא נוסחי תפילה, אשר לדבריהָ ראוי היה שאברהם יישא:

ר׳ יהודה אומר איפשר שאותה הצדקת אומרת לאברהם ׳חמסי עליך׳ (בראשית טז, ה), אלא אמרה לו: אני חייבתיך להתפלל על הגר, ואף אני הייתי עמך מתפללת, אתה לא היה לך להתפלל עלי, כשאמר לך הקב״ה ׳לזרעך אתן את כל הארצות האל׳ (שם כו, ג), היה לך לומר לפניו: שרה אשתי מה חטאת, כשאמרת לי ׳לך לך׳ (שם יב, א), הלא כאחד יצאנו, היה לך עוד לומר: רבונו של עולם, אף מצות שאני עושה, הנה היא משתבחת עמי. ועוד אמרה לו: ולא אמרת הן לנו לא נתת זרע, אלא ׳הן לי לא נתת׳(!) (שם טו, ג), על עצמך בקשת, ולי שכחתני.[261]

במקום אחר ב׳ספר הישר׳ נשמעת טענתה של שרה כלפי אברהם, כי בשעה שהתפלל על הזרע לא נשא תפילה, כי ייפקד ממנה:

ותרא שרי כי הרתה הגר לאברם ותקנא בשפחתה ותאמר שרי בלבה: אין זה כי אם היא טובה ממני מאד. ותאמר שרי לאברם: חמסי עליך כי בעת אשר התפללת לפני ה׳ על הזרע, למה לא התפללת עלי, לתת ה׳ לי זרע ממך. וגם כי אדבר אל הגר בפניך ותבזה את דברי בעבור אשר הרתה, ולא תדבר אליה מאומה (שם, עמ׳ 96).

ייתכן, כי אמנם בתקופה הראשונה לא התפלל לפקידתה דווקא, אלא רק לאחר זמן. דברים דומים עולים אף מן הנזכר בקטע גניזה, ולפיו אברהם אמנם התפלל על שרה, אך לא מיד עם היוודע עקרותה, אלא כעבור פרק זמן מסוים:

׳ויעתר יצחק לה׳ לנכח א׳׳ (בראשית כה, כא), בוא וראה דרכו שליצחק לא כדרכו שלאברהם, אברהם נעקרה אש׳ כמה שנים ולא בקש רחמים עליה, אבל אבינו יצחק כיון שראה את הדבר שאשתו נעקרת התחיל וביקש רחמים עליה.[262]

לפי ספר הזוהר אברהם לא התפלל לפקידת שרה, וזאת בניגוד ליצחק. התיבות ׳הן לי לא נתתה זרע׳ (בראשית טו, ג) הובנו לא במשמעות תפילה, אופן שבו התפרשו הדברים ב׳ספר הישר׳,[263] אלא ׳כמאן דמשתעי קמי מריה׳ (זוהר, תולדות, קלז ע״ב).

על אשת מנוח נאמר ב׳קדמוניות המקרא׳ שהתפללה למען יתברר, אם האשמה היא בבעלה או בה, מתוך שנזכר נוסח תפילתה (קדמוניות המקרא מב, א–ג, עמ׳

261 מאן, א, עמ׳ קנח.
262 מאן, ב, עמ׳ קסט–קע.
263 ראה לעיל, בסמוך, וראה עוד: קדמוניות המקרא כג, ה–ח, עמ׳ 68.

110). לפי יוסף בן־מתתיהו, מנוח מחוסר הבנים היה ׳מיצר על התהלכו ערירי והיה מהלך לעתים תכופות עם אשתו זו לפרוור העיר... ומתפלל לאלהים, שיתן להם יורשים כשרים׳ (קדמוניות היהודים ה, ח, ב, עמ׳ 171). האישה העקרה, שראה עזרא־שאלתיאל בחזונו, הייתה מתפללת בכל שעה ובכל יום כי תיפקד.[264]

סיכום

עיוננו העלה, כי העקרות יוחסה במקורותיהָ של סִפרות האגדה לדמויות מקראיות שונות, נשיות וגבריות, יותר מן המצוי במקרא, כפי שיוחסה לדמויות בתר־מקראיות. במקורות השונים משתקפות התופעות של גירושין ונשיאת האדם אישה על אשתו כפתרונות לבני זוג המבקשים להעמיד צאצאים.

יש במקורות ניסיון רב למַדַי להתחקות על גורמי העקרות והַפקידה. נוכחנו מכבר כי במסגרת זו הוזכרו נימוקים שיסודם פיזיולוגי. אף מצינו הידרשות לא־מעטה למוטיב התפילה המביאה בעקבותיהָ פקידה. מקורות אחרים עומדים על תופעת העקרות המהווה עונש ועל פקידה המבטאת זכות. מגמה חדשה מסתמנת במקורות, והיא עמידה על התועלת והטובה שהַצמיחה העקרות לנוגעים בדבר. הבלטת צד זה באה לידי ביטויהּ הקיצוני בתקופה מאוחרת יותר, בדברי רבי יצחק בן עראמה, בעל ׳עקידת יצחק׳, ודבריו נסמכים על עמדה המצויה בסִפרות האגדה. בבארו את חרונו של יעקב כלפי רחל בעקבות דבריהָ ׳הבה לי בנים ואם אין מתה אנכי׳ (בראשית ל, א), מנתח הוא את משמעות שני שמות האישה: אישה וחוָה. לדבריו, השם ׳אישה׳ מלמד, כי האישה נלקחה מהאיש ׳וכמוהו תוכל להבין ולהשכיל בדברי שכל וחסידות׳.[265] השם ׳חוָה׳ מצביע על עניין ההולדה, כנזכר ׳היא היתה אם כל חי׳ (בראשית ג, כ). ׳והנה תהיה האשה כאשר לא תלד... מנועה מהתכלית הקטן... ותשאר להרע או להיטיב כמו האיש אשר לא יוליד כי בהשלים עצמו באותו תכלית... המשותף להם נאמר... ״ונתתי להם בביתי ובחומותי יד ושם טוב מבנים ומבנות״ (ישעיהו נו, ה). כי ודאי עיקר תולדותיהם של צדיקים מעשים טובים[266] ע״כ חרה אף יעקב ברחל כשאמרה ״הבה לי בנים״ (בראשית ל, א)... לגעור בה ולהשכילה בזה הענין הנכבד׳.[267]

264 ראה לעיל, הערה 27.
265 רבי יצחק בן עראמה, עקידת יצחק, פרסבורג תר״ט, בראשית, שער תשיעי, עג ע״ב.
266 ראה: מדה״ג לבראשית ו, ט, עמ׳ קנ–קנא, ובנסמן שם, הערה לשורה 18.
267 עקידת יצחק (לעיל, הערה 265), שם.